

Fałszerstwa dziedzictwa piśmienniczego w świetle prawa karnego i kryminalistyki

DOI: 10.36155/NK.22.00002

Dariusz Wilk

<https://orcid.org/0000-0002-7493-1380>

notes 22_2020
konserwatorski

Summary: Dariusz Wilk, *Literary heritage forgery from the perspective of criminal law and forensics*

The article discusses fundamentals of protection of written heritage through criminal-law measures. A detailed analysis of respective legal provisions is provided so as to classify literary heritage items as different types of legally protected objects according to their specific features or place of storage. Thus it is possible to propose criminal law provisions containing descriptions of types of offenses related to the forgery of such objects. The doctrinal legal analysis of the provisions also revealed problems related to the scope of definitions of particular protected objects and the application of conflict-of-law rules. Particular attention was paid to the change in the status and range of criminal-law protection of an object of written heritage due to a change of the place of its storage (library, archive) or due to an increase in its value (e.g. historical value results from the passage of time or events taking place). In addition, the article presents the most important forensic methods used in detecting forged written objects. In the last part of the article, two cases of forgery are discussed, with the considerations focusing on the technical aspects of forgery.

1. Wprowadzenie

Dziedzictwo piśmiennicze stanowi ważny element **dziedzictwa kultury**¹. Pojęcie dziedzictwa piśmienniczego jest złożone, ma podwójny charakter, niematerialny – odnoszący się w szczególności do wiedzy, umiejętności, praktyk lub przekonań, co wynika z treści i interpretacji przekazu, języka bądź konwencji autorskiej, oraz materialny – związany z nośnikiem i formą przekazywanej informacji. Ponadto dotyczy wielu różnych dyscyplin, m.in. literaturoznawstwa, filologii, zarządzania dziedzictwem kultury lub konserwacji oraz nauk prawnych. Stąd też dziedzictwo piśmiennicze jest różnie definiowane w literaturze². Na przykład na potrzeby Programu „Pamięć Świata” UNESCO (z ang. *Memory of the World Register*) za takie dziedzictwo uznano dokumenty (rozumiane jako obiekty zawierające treść informacyjną w postaci analogowej lub cyfrowej oraz nośnik tej treści), które mają „znaczną i trwałą wartość dla danej społeczności, kultury, kraju lub dla całej ludzkości i których pogorszenie stanu zachowania lub utrata byłyby dotkliwym zubożeniem”³. W ramach Programu rejestruje się naj-

1 Według prof. J. Pruszyńskiego to „zasób rzeczy nieruchomości i ruchomych wraz ze związanymi z nim wartościami duchowymi, zjawiskami historycznymi i obyczajowymi uznawanymi za podstawę ochrony prawnej dla dobra konkretnego społeczeństwa i jego rozwoju oraz dla przekazania ich następnym pokoleniom, z uwagi na zrozumiałe i akceptowane wartości historyczne, patriotyczne, religijne, naukowe i artystyczne, mające znaczenie dla tożsamości i ciągłości rozwoju politycznego, społecznego i kulturalnego, dowodzenia prawd i upamiętniania wydarzeń historycznych, kultywowania poczucia piękna i wspólnoty cywilizacyjnej”, szerzej: J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 1, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków 2001, s. 50.

2 Szerzej: J. Arcos-Pumarola, N. Llonch-Molina, E. Osácar Marzal, *The concept of literary heritage: a definition through bibliographic review*, “Forum for World Literature Studies” 2019, vol. 11 (1), s. 97–120.

3 *Zalecenie UNESCO w sprawie zachowania i dostępu do dziedzictwa dokumentacyjnego, w tym dziedzictwa cyfrowego (2015)*, przyjęte przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury podczas 38. sesji w Paryżu, która odbyła się w dniach 3–18 listopada 2015 r., Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2016, s. 7.

bardziej wartościowe obiekty dziedzictwa piśmienniczego, podlegające szczególnej ochronie i opiece oraz udostępnieniu na poziomie ogólnosiwiatowym.

Pojęcie dziedzictwa piśmienniczego nie zostało zdefiniowane w polskich przepisach prawa. Dlatego na potrzeby niniejszego artykułu **obiekty dziedzictwa piśmienniczego** określono jako graficzne dzieła człowieka zapisane w sposób co najmniej względnie trwałe, będące źródłem informacji (możliwej do odczytania lub odtworzenia) i mające znaczenie dla dziedzictwa kultury ze względu na wartość historyczną, patriotyczną, religijną, naukową lub artystyczną. Wymienione wartości mogą odnosić się zarówno do samej formy bądź materiału, z którego został wykonany obiekt, jak i utrwalonej w nim informacji. Nie ma przy tym znaczenia, czy od momentu wytworzenia obiektu nastąpił konkretny upływ czasu i dlatego dziedzictwo piśmiennicze obejmuje obiekty dawne i współczesne. Najczęściej obiekty dziedzictwa piśmienniczego posiadają wartość historyczną, a z nią związana jest zazwyczaj wartość naukowa, i wartości emocjonalne (dawności, symbolu)⁴. Niemniej wszystkie wspomniane wartości przypisywane dziedzictwu piśmienniczemu są równie cenne.

Dziedzictwo piśmiennicze to kategoria obiektów o bardzo dużym zróżnicowaniu, zarówno pod względem techniki wykonania, jak i miejsca przechowywania. Takie obiekty najczęściej znajdują się w bibliotekach (zbiory biblioteczne), archiwach (dokumentacja archiwalna), muzeach lub w rękach kolekcjonerów. Do szeroko rozumianego dziedzictwa piśmienniczego można zaliczyć:

- **obiekty wykonane piśmem ręcznym** (można je uznać za dokumenty pisemne *sensu stricto*), a więc rękopisy (manuskrypty), książki, notatniki, pamiętniki, listy, notatki, zapisy nut lub inne obiekty wykonane piśmem ręcznym;

⁴ Według Waltera Frodla wartość historyczna zabytku obejmuje wartość naukową i wartości emocjonalne; szerzej: W. Frodl, *Pojęcia i kryteria wartościowania zabytków*, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków”, seria B, t. XIII, Warszawa 1966.

- **obiekty drukowane**, w tym w szczególności starodruki, inkunabuły (pierwsze druki wykonane do 1500 roku i pierwociny innych technik graficznych), książki, mapy i inne dzieła drukowane.

Niektóre takie obiekty zostały wykonane wieloma technikami, np. drukiem i pismem ręcznym, a ponadto zawierają rysunki lub zdobienia. Wśród takich obiektów można wymienić m.in. stare księgi, zapisy nut z autografem lub korektą artysty, dokumenty urzędowe z podpisami stron. Z kolei obiekty ikonograficzne charakteryzują się również walorami artystycznymi (należą do nich: grafika, rysunki, ekslibrisy, fotografie, kartki pocztowe, plakaty).

Obiekty dziedzictwa piśmienniczego ze względu na przekazywaną informację mają istotne znaczenie dla społeczeństwa, w tym również nauki. Dlatego konieczne jest ich zachowanie w niezmienionej formie oraz zapewnienie ich autentyczności i wiarygodności jako źródeł informacji. Ponadto unikatowe lub rzadkie obiekty są przedmiotem zainteresowania kolekcjonerów i przypisuje się im duże wartości materialne (ekonomiczne). Bywa, że takie obiekty osiągają na rynku sztuki i antykwarycznym ceny podobne do malarstwa lub rzeźby wysokiej klasy. Na przykład podczas pięćdziesiątej edycji aukcji książek i grafiki antykwariatów warszawskich „Lamus”, zorganizowanej w maju 2020 roku, do sprzedaży wystawiono 734 obiekty, których ceny wywoławcze wynosiły do kilkudziesięciu tysięcy złotych. Na światowych rynkach antykwarycznych wysokie ceny osiągają nie tylko iluminowane manuskrypty czy też rękopisy znanych artystów lub inkunabuły, ale również pierwsze wydania książek z XX wieku. Warto wspomnieć, że według zestawienia rzadkich książek firmy Stanley Gibbons wartość pierwszego wydania książki Francisca Scotta Fitzgeralda pt. *Wielki Gatsby* z 1925 roku wyniosła w 2015 roku 246 636 funtów⁵. Z tego względu autentyczność obiektów

⁵ J. Denham, *The Great Gatsby remains most valuable first edition of a 20th century classic*, "The Independent" z 12 listopada 2015 r., źródło: <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/books/news/the-great-gatsby-remains-most-valuable-first-edition-of-a-20th-century-classic-a6731966.html> [dostęp: 16.08.2020].

dziedzictwa piśmienniczego jest niezbędna dla zachowania pewności obrotu na rynku sztuki i antykwarycznym.

Obiekty dziedzictwa piśmienniczego oraz w ogóle dokumenty są fałszowane od czasu ich pojawienia się i wykorzystywania w obrocie prawnym. Rozwój fałszerstw jest związany z rozwojem pisma oraz technik druku⁶. Statystyki policyjne nie zawierają danych o skali fałszowania obiektów dziedzictwa piśmienniczego. Niemniej można założyć, że problem ten ma istotne znaczenie praktyczne i dotyczy nie tylko zbiorów posiadanych przez osoby fizyczne, ale i poszczególnych instytucji ochrony dziedzictwa kulturowego. Wzrastające zainteresowanie kolekcjonerów oraz wysokie ceny z pewnością motywują fałszerzy i paserów do wytwarzania falsyfikatów, a następnie ich wprowadzania na rynek. Oprócz aspektów czysto finansowych związanych ze sprzedażą takich obiektów, motywacją fałszerza może być, m.in.:

- chęć podniesienia statusu społecznego przez autora falsyfikatu lub posiadacza falsyfikatu,
- chęć zdyskredytowania innego autora, którego twórczość jest fałszowana,
- uzyskanie dowodów na poparcie swojego stanowiska (np. co do posiadanego obiektu, zajmowanego terytorium lub innej okoliczności mającej znaczenie prawne), w tym również przewagi politycznej⁷.

Znane są przy tym przypadki włamań do archiwów w celu sfalszowania znajdujących się tam materiałów archiwalnych lub podłożenia sfalszowanych dokumentów⁸. Z kolei wymownym przykładem motywacji politycznej fałszerza

6 Szerzej: J. Piórkowska-Flieger, *Falsz dokumentu w polskim prawie karnym*, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków 2004; H. Kwieciński, *Grafologia sądowa*, Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”, Warszawa 1934; E. Zgajewska-Rytelewska, *Falszerstwo dokumentów w ujęciu historycznym*, „Kultura Bezpieczeństwa. Nauka - Praktyka - Refleksje” 2018, nr 29, s. 192-217.

7 D. Sołodow, *Rola kryminalistyki w ujawnianiu fałszerstw dokumentów historycznych*, „Problemy Współczesnej Kryminalistyki” 2013, vol. XVII, s. 137-150.

8 O. Jakubowski, M. Trzciński, *Przestępczość przeciwko dziedzictwu kulturowemu - charakterystyka zjawiska*, [w:] *Praktyczne aspekty zwalczania przestępczości przeciwko dziedzictwu kulturowemu*, red. M. Trzciński, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2019, s. 105-106.

są *Protokoły mędrców Syjonu* z 1903 roku opisujące rzekome plany osiągnięcia przez Żydów globalnej dominacji. W rzeczywistości tekst został napisany przez Piotra I. Raczkowskiego i Matwieja W. Gołowińskiego i był pretekstem do antysemityzmu w carskiej Rosji na początku XX wieku.

Ochrona dziedzictwa piśmienniczego, podobnie jak i dziedzictwa kulturowego, nie została uregulowana w jednym akcie prawnym. Przepisy prawa karnego mogące chronić dziedzictwo piśmiennicze są rozproszone w aktach normatywnych, w których przewidziano specyficzne przedmioty ochrony. Dlatego celem badań przedstawionych w niniejszym artykule była rekonstrukcja reżimu ochrony dziedzictwa piśmienniczego przed fałszerstwami w polskim prawie, uwzględniając jego specyfikę i zróżnicowanie, oraz udzielenie odpowiedzi na pytania badawcze:

- *Które przepisy prawa karnego materialnego zawierają opisy typów czynów zabronionych związanych z fałszowaniem takich obiektów?*
- *Dla jakich obiektów dziedzictwa piśmienniczego mogą być one zastosowane?*
- *Czy występują problemy związane z zakresami poszczególnych przedmiotów ochrony zdefiniowanych w tych przepisach?*

Przeprowadzono analizę dogmatyczną, m.in. pod kątem przypisania obiektów dziedzictwa piśmienniczego do poszczególnych typów obiektów chronionych prawnie.

Skuteczność ochrony prawnokarnej zależy również od przebiegu czynności wykrywczych i dowodowych. Dlatego w artykule omówiono podstawowe kryminalistyczne metody stosowane w ujawnianiu fałszyfikatów. Celem tego obszaru badań było uzyskanie odpowiedzi na pytanie badawcze: *Jakie kryminalistyczne metody identyfikacji mogą być przydatne w ujawnianiu fałszyfikatów poszczególnych rodzajów obiektów dziedzictwa piśmienniczego?* W ostatniej części artykułu przywołano dwa przypadki fałszerstw, przy czym w rozważaniach skupiono się na technicznych aspektach fałszerstwa.

2. Status obiektu dziedzictwa piśmienniczego a podstawy jego prawnej ochrony

Obiekty dziedzictwa piśmienniczego mogą być uznane za przedmioty chronione różnymi przepisami prawa karnego materialnego w zależności od posiadanych cech lub statusu miejsca, w którym są przechowywane. Zakres pojęć w przepisach karnych ma istotne znaczenie dla kwalifikacji prawnej czynu oraz decyduje o stosowaniu norm kolizyjnych. Dlatego w niniejszej części artykułu dokonano przeglądu poszczególnych pojęć legalnych, które mogą odnosić się do takich obiektów.

Obiekty dziedzictwa piśmienniczego można przypisać do kilku kategorii obiektów, które podlegają przepisom **prawa ochrony dziedzictwa kultury**⁹. Ta relatywnie nowa gałąź prawa nie jest kompleksowo zestawiona w jednym akcie prawnym, a kluczowe uregulowania znajdują się w kilku aktach rangi ustawowej oraz wielu rozporządzeniach wykonawczych¹⁰. Pojęciami legalnymi o szczególnym znaczeniu są zabytek i materiał archiwalny, których ochrona jest zapewniana odpowiednio przepisami *Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (tekst jednolity (t.j.) Dz. U. z 2020 r., poz. 282 z późn. zm.; dalej: u.o.z.o.z.) i *Ustawy z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach* (t.j. Dz. U. z 2020 r., poz. 164 z późn. zm.; dalej: u.n.z.a.). Trzeba zasignalizować, że pewne elementy dziedzictwa piśmienniczego chronione są również jako dobra kultury i narodowe dobra kultury na podstawie *Ustawy z dnia 25 maja 2017 r. o restytucji narodowych dóbr kultury* (t.j. Dz. U. z 2019 r., poz. 1591 z późn. zm.).

⁹ K. Zeidler, *Prawo ochrony dziedzictwa kultury jako nowa gałąź prawa*, [w:] *Praktyczne aspekty zwalczania przestępczości...*, red. M. Trzciniński, wyd. cyt., s. 19-40.

¹⁰ Zestawienie aktów prawnych dotyczących ochrony dziedzictwa kulturalnego można znaleźć pod adresem: <https://www.nimoz.pl/baza-wiedzy/bazy-danych/baza-aktow-prawnych> [dostęp: 17.08.2020].

Warto już na początku podkreślić, iż mimo że niektóre materiały archiwalne wchodzące w skład narodowego zasobu archiwalnego są również zabytkami, to ustawodawca przewidział dla nich ochronę wyłącznie poprzez przepisy ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (zgodnie z art. 2 ust. 2 u.o.z.o.z. przepisy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami są wyłączone względem materiałów archiwalnych i mają jedynie zastosowanie przy wpisie materiału archiwalnego na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz do krajowego rejestru utraconych dóbr kultury). Ta norma kolizyjna istotnie wpływa na zakres obowiązywania przepisów karnych przewidzianych w u.o.z.o.z. i u.n.z.a.

2.1. Zabytek

Zgodnie z art. 3 pkt 1 u.o.z.o.z. zabytkiem jest nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową. Do zabytków zalicza się, bez względu na stan ich zachowania, zabytki ruchome będące w szczególności (art. 6 ust. 1 pkt 1 u.o.z.o.z.):

- dziełami sztuk plastycznych,
- kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
- materiałami bibliotecznymi (wchodzącymi w skład narodowego zasobu bibliotecznego),
- przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

Obiekty dziedzictwa piśmienniczego posiadające na tyle dużą wartość historyczną, artystyczną lub naukową, że ich zachowanie będzie leżało w interesie społecznym, będą mogły być uznane za zabytek ruchomy i podlegać ochronie przepisami ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Zabytki ruchome chronione są formalnie poprzez wpis do rejestru zabytków, wpis do inwentarza muzeum, włączenie w narodowy zasób biblioteczny lub wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa (art. 7, 10, 11 u.o.z.o.z.).

2.2. *Materiał archiwalny*

Materiałami archiwalnymi jest wszelkiego rodzaju dokumentacja (akta i dokumenty, korespondencja, dokumentacja finansowa, techniczna i statystyczna, mapy i plany, fotografie, filmy i mikrofilmy, nagrania dźwiękowe i wideofonowe, dokumenty elektroniczne i inna dokumentacja), bez względu na sposób jej wytworzenia, powstała w przeszłości i powstająca współcześnie, która ma znaczenie jako źródło informacji o wartości historycznej, dotycząca:

- działalności Państwa Polskiego, jego poszczególnych organów i innych państwowych jednostek organizacyjnych oraz jego stosunków z innymi państwami,
- działalności jednostek samorządu terytorialnego i innych samorządowych jednostek organizacyjnych,
- rozwoju życia społecznego i gospodarczego,
- działalności organizacji o charakterze politycznym, społecznym i gospodarczym, zawodowym i wyznaniowym,
- organizacji i rozwoju nauki, kultury i sztuki (art. 1 u.n.z.a.).

Ogół materiałów archiwalnych stanowi narodowy zasób archiwalny bez względu na to, kto jest ich właścicielem, i przechowuje się je wieczyście (art. 3 u.n.z.a.). Materiały archiwalne uznaje się za dobra kultury¹¹. Kluczowe dla uznania danego obiektu za materiał archiwalny jest bycie przez niego źródłem informacji o wartości historycznej, a zatem informacji na temat przeszłości, pozwalającej na jej zrekonstruowanie w procesie badań historycznych. Materiały archiwalne zyskując wartość historyczną stopniowo tracą znaczenie praktyczne (tj. polegające na byciu dowodem mającym znaczenie dla obrotu prawnego)¹². Zgodnie z art. 2 ust. 1 u.n.z.a. narodowy zasób archiwalny służy sztuce, kulturze, gospodarce narodowej oraz potrzebom obywateli. Z tego względu obiekty

11 M. Konstankiewicz, *Prawne regulacje działalności archiwalnej w Polsce (stan prawny z dnia 1 stycznia 2010 r.)*, „Archiwa - Kancelarie - Zbiory” 2010, nr 1 (3), s. 131-151.

12 M. Konstankiewicz, A. Niewęglowski, *Narodowy zasób archiwalny i archiwa. Komentarz*, Wolters Kluwer, Warszawa 2016, s. 31-32.

dziedzictwa piśmienniczego związane z szeroko pojętą państwowością polską i służące takim potrzebom powinny być uznane za materiały archiwalne. Do materiałów archiwalnych zalicza się dokumentację powstałą w wyniku działalności organów państwowych i jednostek samorządu terytorialnego oraz państwowych lub samorządowych jednostek organizacyjnych (art. 15 ust. 1 u.n.z.a.), jak również niektóre dokumenty powstałe w wyniku działalności innych organizacji lub osób fizycznych:

- partii politycznych oraz innych organizacji o charakterze politycznym, społecznym, zawodowym i gospodarczym,
- kościołów i związków wyznaniowych,
- innych niepaństwowych organizacji i jednostek organizacyjnych,
- działaczy politycznych, społecznych i gospodarczych, twórców w dziedzinie nauki i techniki, kultury i sztuki oraz innych osób, które wniosły swój historyczny wkład w rozwój Państwa Polskiego, życia politycznego, społecznego i gospodarczego oraz w rozwój nauki i techniki oraz kultury i sztuki,
- rodzin i rodów, które wywierały historyczny wpływ na sprawy państwowe, stosunki polityczne, gospodarcze i społeczne, a także dotyczące ich majątków, przedsiębiorstw i innej aktywności gospodarczej.

Takie dokumenty, jeżeli stały się własnością Państwa w wyniku zakupu, darowizny lub w innej drodze, tworzą państwowy zasób archiwalny (art. 15 ust. 2 u.n.z.a.) i podlegają szczególnej ochronie przed uszkodzeniem, zniszczeniem lub utratą (np. zakazowi zbywania; art. 7 u.n.z.a.).

2.3. *Materiał biblioteczny*

Bardzo często obiekty dziedzictwa piśmienniczego znajdują się w bibliotekach i dlatego mają status materiału bibliotecznego. Zgodnie z art. 5 *Ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach* (t.j. Dz. U. z 2019 r., poz. 1479 z późn. zm.; dalej: u.b.) materiałami bibliotecznymi są w szczególności dokumenty zawierające utrwalony wyraz myśli ludzkiej, przeznaczone do rozpowszechniania, niezależnie od nośnika fizycznego i sposobu zapisu treści, a zwłaszcza dokumenty graficzne (piśmiennicze, kartograficzne, ikonograficzne i muzyczne),

dźwiękowe, wizualne, audiowizualne i elektroniczne. Szczególnej ochronie podlega narodowy zasób biblioteczny, który stanowią zbiory bibliotek mające wyjątkową wartość i znaczenie dla dziedzictwa narodowego (art. 6 u.b.). Zgodnie z § 2 *Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 4 lipca 2012 r. w sprawie narodowego zasobu bibliotecznego* (t.j. Dz. U. z 2012 r., poz. 1948 z późn. zm.) do narodowego zasobu bibliotecznego zaliczane są unikatowe zbiory bibliotek posiadające wartość historyczną dla nauki, kultury lub wartość artystyczną. Mimo wprowadzenia takiej specjalnej kategorii zbiorów bibliotecznych w ww. rozporządzeniu wskazano niektóre obszary postępowania ze zbiorami, dotyczące jedynie bezpiecznych warunków przechowywania, kopiowania, digitalizacji i udostępniania tak, aby nie doszło do pogorszenia stanu ich zachowania, zniszczenia lub kradzieży¹³. Biblioteki posiadające takie zbiory są zobowiązane do sporządzenia planu ochrony zbiorów (§ 7 ww. rozporządzenia).

Mimo iż w definicji agregatywnej zabytku w art. 6 ust. 1 pkt 2 lit. e u.o.z.o.z. wskazano materiały biblioteczne jako szczególny przykład zabytków ruchomych, nie wszystkie materiały biblioteczne można uznać za zabytek w rozumieniu art. 3 pkt 1 u.o.z.o.z. Jednakże, jeżeli materiał biblioteczny spełnia przesłanki zabytku, to na podstawie art. 2 ust. 1 u.o.z.o.z. podlega również ochronie przepisami ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, które są traktowane jako *lex generalis* (przepisy ogólne), a przepisy ustawy o bibliotekach są regulacjami szczególnymi (*lex specialis*)¹⁴.

Obiekty dziedzictwa piśmienniczego będące materiałami archiwalnymi wchodzącymi do państwowego zasobu archiwalnego i gromadzone oraz przechowywane w bibliotekach podlegają przepisom ustawy o narodowym zasobie

¹³ W. Kowalski, K. Zalaśńska, *Strategia regulacji prawa ochrony dziedzictwa kulturowego*, [w:] *Prawo ochrony zabytków*, red. K. Zeidler, Wolters Kluwer i Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Warszawa–Gdańsk 2014, s. 56–73.

¹⁴ K. Zalaśńska, K. Zeidler, *Wykład prawa ochrony zabytków*, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2015, s. 29–32.

archiwalnym i archiwach (art. 22 ust. 2 pkt 2 i art. 39 ust. 2 u.n.z.a.). Nie ma przy tym znaczenia, czy posiadają one status zabytku, ponieważ ochronę materiałów archiwalnych zapewnia wyłącznie u.z.n.a. (art. 2 ust. 2 u.o.z.o.z.).

2.4. Muzealium

Wiele muzeów gromadzi zbiory z zakresu sztuki i rzemiosł artystycznych, a także archiwalia i księgozbiory, w szczególności tzw. zabytki bibliofilskie, rękopisy i autografy oraz wszelkiego rodzaju pamiątki po słynnych artystach. Zgodnie z art. 21 ust. 1 *Ustawy z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach* (t.j. Dz. U. z 2020 r., poz. 902 z późn. zm.; dalej: u.m.) muzealiami są rzeczy ruchome i nieruchomości stanowiące własność muzeum i wpisane do inwentarza muzealiów. Pojawiają się przy tym wątpliwości co do zakresu definicji muzealiów¹⁵, tj. czy muzealiami mogą być jedynie zabytki w rozumieniu art. 1 pkt 1 u.o.z.o.z., czy też również inne obiekty. Na jednoznaczną odpowiedź z pewnością nie pozwalają zapisy ustawy o muzeach, a w szczególności pojęcia wymiennie i czasami sprzecznie stosowane w poszczególnych przepisach. Ustawodawca w art. 1 u.m. wskazał, że celem muzeum jest gromadzenie i trwała ochrona dóbr naturalnego i kulturalnego dziedzictwa ludzkości o charakterze materialnym i niematerialnym. Natomiast w art. 2 u.m., w którym wymienia przykładowe cele szczegółowe muzeów, odnosi się już do: gromadzenia zabytków (art. 2 pkt 1 u.m.), zabezpieczania i konserwacji zbiorów, zabezpieczania innych nieruchomych obiektów kultury materialnej i przyrody (art. 2 pkt 4 u.m.). W art. 21 ust. 2 u.m. przewidziano wydanie rozporządzenia dotyczącego prowadzenia dokumentacji ewidencyjnej

¹⁵ W doktrynie pojawiają się różne, czasami sprzeczne interpretacje pojęcia muzealiów: K. Zeidler, *Prawo ochrony dziedzictwa kultury*, Wolters Kluwer, Warszawa 2007, s. 59–62; K. Zalaśńska, *Pojęcie muzealiów w prawie ochrony dziedzictwa kultury*, [w:] *Prawo muzeów*, red. J. Włodarski, K. Zeidler, Wolters Kluwer, Warszawa 2008, s. 22–30; P. Antoniuk, *Ustawa o muzeach. Komentarz*, Wolters Kluwer, Warszawa 2012, s. 128–134; O. Jakubowski, *Normy prawne regulujące ochronę zbiorów muzealnych – zarys zagadnienia*, [w:] *ABC Dokumentacja organizacyjno-ochronna w muzeach i wybrane przepisy prawa*, red. S. Kocewiak, Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, Warszawa 2015, s. 6–15.

muzealiów – ograniczając ją przy tym wyłącznie do ewidencjonowania zabytków w muzeach. Ta delegacja ustawowa do wydania rozporządzenia przez ministra kultury i dziedzictwa narodowego sugeruje, że muzealiami są jedynie zabytki. Taką wykładnię potwierdzają również same zapisy *Rozporządzenia Ministra Kultury z dnia 30 sierpnia 2004 r. w sprawie zakresu, form i sposobu ewidencjonowania zabytków w muzeach* (Dz. U. z 2004 r., nr 202, poz. 2073), a w szczególności § 4 ust. 2, który przewiduje niewpisywanie do księgi inwentarzowej współczesnych kopii zabytków i innych obiektów niezakwalifikowanych przez dyrektora muzeum. Z kolei w art. 24 ust. 3 u.m. ustawodawca powiązał wydanie pozwolenia na skreślenie muzealium będącego zabytkiem z inwentarza muzealiów z zastrzeżeniem warunku wpisania go do rejestru zabytków. Podobnie w art. 29a i 34a u.m. przewidziano regulacje dotyczące zakazu wywozu muzealiów niestanowiących zabytków i sankcje karne za nielegalny wywóz takich obiektów. Zatem na podstawie takich zapisów można wywnioskować, że występują również muzealia niebędące zabytkami.

Jeżeli nie jest możliwa jednoznaczna literalna wykładnia przepisów, należy skorzystać z wykładni systemowej i funkcjonalnej oraz uwzględnić wskazania praktyki. Po pierwsze, skoro ustawodawca ustanowił kolejne pojęcie w prawie ochrony dziedzictwa kulturalnego, to trudno założyć, że ma być ono niemal tożsame z pojęciem zabytku. Po drugie, w muzeach gromadzone są również inne wartościowe obiekty, które nie zawsze można uznać za zabytki, np. dzieła sztuki współczesnej, a które są własnością muzeum i wymagają stosownej ochrony prawnej. Po trzecie, celem muzeów jest m.in. gromadzenie i ochrona dóbr naturalnego i kulturalnego dziedzictwa, a więc obiektów posiadających wyjątkową wartość, tzw. wartość muzealną, tj. postrzeganych jako „materialnych komponentów dziedzictwa kultury artystycznej, literackiej, naukowej czy technicznej”¹⁶. Wartość muzealna ma węższy zakres od wartości historycznej, artystycznej lub naukowej zabytku. Po czwarte, w ustawie o muzeach znajdują się również przepisy odnoszące się do muzealiów

16 J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury...*, wyd. cyt., s. 119.

niebędących zabytkami bezpośrednio (art. 29a i 34a u.m.) lub pośrednio (art. 24 ust. 3 u.m.). Biorąc pod uwagę powyższe, należy uznać, że muzealiami mogą być zarówno zabytki w rozumieniu art. 3 pkt 1 u.o.z.o.z., jak i obiekty niebędące zabytkami.

Niektóre obiekty dziedzictwa piśmienniczego z pewnością charakteryzują się wartością muzealną i będąc własnością muzeum mogą zostać zakwalifikowane do muzealiów. Na tej podstawie będą podlegać ochronie przepisami ustawy o muzeach. Trzeba przy tym zwrócić uwagę, że muzea, które gromadzą materiały archiwalne wchodzące w skład państwowego zasobu archiwalnego (art. 22 ust. 2 pkt 2 u.n.z.a.), podlegają przepisom ustawy o narodowym zasobie archiwalnych i archiwach oraz pełnią funkcje jednostek państwowej sieci archiwalnej (art. 39 u.n.z.a.). Jeżeli materiały archiwalne są jednocześnie muzealiami, to takie obiekty posiadają szczególny status prawny, ponieważ na podstawie art. 39 u.m. ustawę o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach należy uznać za *lex specialis* względem przepisów rozdziału 4 ustawy o muzeach. Taka koncepcja powoduje, że muzea mogą pozyskiwać archiwalia wytworzone przez osoby fizyczne (art. 7–9, 22, 46–47 u.n.z.a.) i powinny udostępnić je bezpłatnie (art. 16–17 u.n.z.a.)¹⁷. Zgodnie z art. 2 ust. 1 u.o.z.o.z. ustawa o muzeach jest *lex specialis* w stosunku do ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Ustawodawca nie przewidział norm kolizyjnych w przypadku muzealiów spełniających jednocześnie przesłanki definicji materiału bibliotecznego i takie obiekty są chronione przepisami ustawy o muzeach i ewentualnie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (gdy są muzealiami będącymi zabytkami).

2.5. Utwór w prawie autorskim

Wiele obiektów dziedzictwa piśmienniczego jest przejawem działalności twórczej o indywidualnym charakterze. Dlatego podlegają one ochronie przepisami *Ustawy z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych* (t.j.

¹⁷ M. Konstankiewicz, A. Niewęgłowski, *Narodowy zasób...*, wyd. cyt., s. 453–456.

Dz.U. z 2019 r., poz. 1231 z późn. zm.; dalej: u.p.a.). Autorskie prawa osobiste i majątkowe dotyczą m.in. **utworów** wyrażonych słowem, symbolami matematycznymi, znakami graficznymi (literackie, publicystyczne, naukowe, kartograficzne), a także utworów plastycznych, fotograficznych, lutniczych, muzycznych, słowno-muzycznych (art. 2 ust. 2 ww. ustawy). Ze względu na ograniczone ramy niniejszego opracowania nie jest możliwe szczegółowe omówienie regulacji prawnych dotyczących utworów¹⁸.

2.6. Dokument w prawie cywilnym i karnym

Obiekty dziedzictwa piśmienniczego, a więc graficzne dzieła człowieka zdefiniowane w pkt 1 opracowania, bywają potocznie określane dokumentami. **Dokument** w najszerszym ujęciu to każda „forma utrwalenia uzewnętrznionej myśli człowieka,” „nośnik treści intelektualnej”¹⁹. Dokumenty mogą być utrwalone przy wykorzystaniu różnych technik zapisu, tj. w postaci pisemnej, fonicznej (zapis dźwiękowy) i komputerowej (zapis cyfrowy). Dokumenty pełnią dwie podstawowe funkcje – informacyjną i dowodową, dlatego kluczowe jest, aby dokument nadawał się do jednoznacznego odtworzenia i był trwały.

Potoczne rozumienie dokumentu odbiega od definicji legalnych. W **prawie cywilnym** dokument jest rozumiany jako nośnik informacji umożliwiający zapoznanie się z jej treścią (art. 77³ *Ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny*; t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 1740 z późn. zm.; dalej: k.c.). Dokument służy składaniu oświadczeń woli w sposób umożliwiający ustalenie osoby składającej to oświadczenie (art. 77² k.c.). Warto przy tym przypomnieć, że oświadczeniem woli jest każde zachowanie się osoby, które ujawnia wolę dokonania czynności prawnej przez tę osobę w sposób dostateczny (art. 60 k.c.). Dlatego też nie każdy obiekt dziedzictwa piśmienniczego będzie spełniał przesłanki dokumentu

¹⁸ Szerzej: *Prawo autorskie. System Prawa Prywatnego*, red. M. Barta, t. 13, Wyd. C.H. Beck, Warszawa 2017.

¹⁹ M. Kulicki, V. Kwiatkowska-Wójcikiewicz, L. Stępką, *Kryminalistyka. Wybrane zagadnienia teorii i praktyki śledczo-sądowej*, Wyd. UMK, Toruń 2009, s. 67.

w rozumieniu prawa cywilnego. Jedynie dokumenty zawierające oświadczenie woli dokonania czynności prawnej przez konkretny podmiot prywatny (np. osobę fizyczną) będą mogły być uznane za dokumenty w rozumieniu prawa cywilnego. Nie ma przy tym znaczenia, czy czynność ta została w ogóle kiedykolwiek skutecznie dokonana.

W **prawie karnym** dokument ma węższe znaczenie. Dokumentem jest bowiem przedmiot lub inny zapisany nośnik informacji, z którym jest związane określone prawo, albo który ze względu na zawartą w nim treść stanowi dowód prawa, stosunku prawnego lub okoliczności mającej znaczenie prawne (art. 115 § 14 *Ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny*, t.j. Dz. U. z 2019 r., poz. 1950 z późn. zm.; dalej: k.k.). Zapisy pisemne mogą być zatem uznane za dokument jedynie, gdy są prawnie relewantne²⁰. Ocena prawnej relewantności jest dokonywana podczas rozważania problemu uznania danego przedmiotu jako dokumentu w zdarzeniu o znamionach jednego z przestępstw przeciwko wiarygodności dokumentów (tj. z rozdziału XXXIV k.k.). Zatem, jeżeli z zapisem pisemnym w momencie dokonywania takiej oceny nie łączy się już żadne prawo, stosunek prawny lub okoliczność mająca znaczenie prawne, to nie powinien być on uznany za dokument²¹. Wiele obiektów dziedzictwa piśmienniczego nie spełnia definicji dokumentu w rozumieniu art. 115 § 14 k.k., ponieważ nie dotyczy okoliczności relewantnych prawnie (nigdy nie miały lub obecnie już nie mają takiego znaczenia). Niemniej jednak warto wyjaśnić, że niektóre obiekty zgromadzone w archiwach lub bibliotekach mogą być samoistnymi dowodami prawa lub stosunku prawnego bądź nadal mieć znaczenie prawne i dlatego będą mogły być uznane za dokument.

²⁰ Szerzej o pojęciu dokumentu w prawie karnym: J. Piórkowska-Flieger, *Falsz dokumentu...*, wyd. cyt.; J. Błachut, *Dokument jako przedmiot ochrony prawnokarnej*, Wyd. Wolters Kluwer, Warszawa 2011; K. Patora, *Aktualne problemy dotyczące badania dokumentów w świetle teorii i praktyki prokuratorskiej*, [w:] *Współczesna problematyka badań dokumentów*, red. R. Cieśła, Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2015, s. 171–182.

²¹ J. Piórkowska-Flieger, *Falsz dokumentu...*, wyd. cyt., s. 202–203.

3. Odpowiedzialność karna za fałszerstwo dziedzictwa piśmienniczego

Powyższe znaczenia kluczowych pojęć z prawa ochrony dziedzictwa kultury i prawa karnego są punktem wyjścia do rozważań nad możliwością zastosowania poszczególnych przepisów prawa karnego do przypisania odpowiedzialności za fałszerstwo obiektu dziedzictwa piśmienniczego.

Wyróżnić można dwa podstawowe sposoby fałszowania dziedzictwa piśmienniczego – podrobienie i przerobienie. **Podrobienie** polega na stworzeniu przez fałszerza nowego obiektu, imitującego obiekt o określonej treści z minionych czasów lub pochodzący od konkretnego twórcy. W wyniku podrobienia może powstać zupełnie nowy utwór lub kolejny egzemplarz (kopia) obiektu już opublikowanego (np. sfałszowane pierwsze wydanie książki). Z podrobieniem obiektu dziedzictwa piśmienniczego może być również związana **mistyfikacja literacka**²², w wyniku której powstaje falsyfikat literacki – „utwór świadomie stylizowany na produkt innego pióra, często innej epoki”²³. Umysłne wprowadzenie w błąd odbiorców dzieła co do jego pochodzenia (autorstwa) lub okoliczności powstania może nastąpić poprzez m.in.²⁴:

- zamaskowanie treści dzieła, np. przedstawienie historii osób pod innymi nazwiskami, lub publikacja zmyślonych opowieści rzeczywistych osób (np. *Niezwykłe przygody Barona Münchhausena* napisane przez R. Raspe, wydane w formie książki w 1785 roku);
- zmianę miejsca lub czasu akcji;
- podanie utworu współczesnego za utwór z czasów dawnych, m.in. przez sfałszowanie jego języka (np. *Pieśni Osjana* zaprezentowane przez J. Macphersona w Londynie w 1765 r. jako cykl szkockich poematów ludowych; *Wiersze Rowleya*, imitujące twórczość rzekomego mnicha z XV w., a w rzeczywistości

22 D. Świerczyńska, *Mistyfikacja literacka*, „Pamiętnik Literacki” 1989, vol. LXXX, z. 2, s. 149–170; M. Magnusson, *Słynne fałszerstwa, oszustwa i skandale*, Bellona, Warszawa 2008, s. 243–331.

23 *Encyklopedia wiedzy o książce*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1971, łam 691.

24 Tamże, łam 1547.

napisane przez T. Chattertona w XVIII w.; *Rękopis królowodworski* i *Rękopis zielonogórski*, czeskie dokumenty z X-XIII w., „odkryte” przez V. Hanke i J. Lindę);

- podanie fałszywych danych autora, np. wskazanie osoby trzeciej, zmyślnego twórcy lub jego zatajenie (anonim);
- podanie fałszywego miejsca, roku wydania, nakładcy, drukarza.

Odnosząc fałszerstwa dziedzictwa piśmienniczego do fałszerstw dzieł sztuki mistyfikację literacką można uznać za stylizację (pastisz)²⁵.

Przerobienie obejmuje zmiany w istniejącym obiekcie pisemnym (dokumencie), tak aby uzyskał on cechy imitujące autorstwo konkretnej osoby lub inne cechy wskazujące na nieprawdziwe okoliczności jego powstania albo pochodzenia. Ponadto ingerencje mogą dotyczyć treści obiektu i polegać na dopisaniu lub wymazaniu fragmentu tekstu, skutkującym powstaniem opisu lub informacji relewantnych prawnie, które są niezgodne z rzeczywistością. Proste formy przerobienia polegają na dopisaniu nazwiska autora na dziele innego twórcy (np. na manuskrypcie anonimowym). Podobnie, dodanie oznaczenia księgozbioru (np. poprzez odbicie pieczęci) nadaje obiektowi pozory pochodzenia z odpowiedniej kolekcji, przez co podnosi się jego wartość. Bardziej skomplikowane przerobienie polega na zabiegach starzeniowych współczesnego dokumentu, które mają imitować wartość historyczną.

3.1. *Fałszerstwo zabytku (art. 109a i 109b u.o.z.o.z.)*

Jeżeli obiekt dziedzictwa piśmienniczego spełnia przesłanki **zabytku** określone w art. 3 pkt 1 u.o.z.o.z., to podlega ochronie przepisami karnymi określonymi w rozdziale 11 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami²⁶. Znamiona

²⁵ D. Wilk, *Fałszerstwa dzieł sztuki. Aspekty prawne i kryminalistyczne*, Wyd. C.H. Beck, Warszawa 2015, s. 15.

²⁶ Szerzej: P. Ogrodzki, *Przestępczość przeciwko zabytkom (charakterystyka zagrożenia)*, [w:] *Zagrożenie zabytków przestępczością*, red. P. Ogrodzki, Ośrodek Ochrony Zbiorów Publicznych i Wyd. DiG, Warszawa 2005, s. 9–29; M. Bojarski, W. Radecki, *Ochrona zabytków w polskim*

falszerstwa osobistego (materialnego) zabytku zostały określone w **art. 109a u.o.z.o.z.** Taki czyn polega na podrabianiu lub przerabianiu zabytku w celu użycia go w obrocie zabytkami²⁷. **Podrobienie zabytku** obejmuje sporządzenie przez fałszerza takiego obiektu, który imituje zabytek. Celem działania sprawcy jest wywołanie u odbiorcy fałszyfikatu przekonania, że obiekt jest zabytkiem, najczęściej wykonanym przez innego twórcę niż w rzeczywistości, a w szczególności stworzenie pozorów, że obiekt ma inną (niekoniecznie wyższą) od rzeczywistej wartość artystyczną, historyczną lub naukową, zazwyczaj również materialną. Z kolei **przerobienie zabytku** to przekształcenie zabytku w taki sposób, że będzie uchodził za inny zabytek albo w ogóle nie będzie postrzegany jako zabytek. Nie ma przy tym znaczenia, czy przerobienie jest trwałe lub czy powoduje zwiększenie wartości zabytku. Przepięstwo tzw. fałszerstwa osobistego może zostać popełnione wyłącznie z zamiarem bezpośrednim, a sprawca musi być świadomy, że wytwarza fałszyfikat zabytku i działa w celu użycia go w obrocie zabytkami. Mimo różnych poglądów w doktrynie uprawnionym wydaje się być przyjęcie, że użycie w obrocie zabytkami obejmuje odpłatne zbycie fałszyfikatu oraz inne formy przeniesienia własności lub posiadania zabytku, np. darowiznę²⁸. Warto podkreślić, że wykonanie kopii zabytku dla celów dydaktycznych, naukowych lub konserwatorskich (np. przez uczniów i studentów szkół lub

prawie karnym. Stan aktualny i propozycje de lege ferenda, [w:] *Prawnokarna ochrona dziedzictwa kultury*, red. J. Kaczmarek, Wyd. Zakamycze, Kraków 2006, s. 13-29; M. Gołda-Sobczak, W. Sobczak, *Ochrona zabytków w polskim prawie karnym*, [w:] *Prawna ochrona dóbr kultury*, red. T. Gardocka, J. Sobczak, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2009, s. 165-205; *Praktyczne aspekty zwalczania przestępczości...*, red. M. Trzciński, wyd. cyt.

²⁷ Szerzej: A. Szczekala, *Falszerstwa dzieł sztuki. Zagadnienia prawne*, Wolters Kluwer, Warszawa 2012, 113-141; D. Wilk, *Falszerstwa dzieł sztuki...*, wyd. cyt., s. 34-42; B. Gadecki, *Komentarz do art. 109a ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (przepięstwo fałszerstwa zabytku)*, „Prokurator” 2009, nr 2, s. 558-569; B. Gadecki, *Przepięstwo fałszerstwa zabytku*, „Ochrona Zabytków” 2008, nr 1, s. 107-110.

²⁸ D. Wilk, *Falszerstwa dzieł sztuki...*, wyd. cyt., s. 37-38; A. Szczekala, *Falszerstwa dzieł sztuki...*, wyd. cyt., s. 122-125.

uczelnii artystycznych, konserwatorów sztuki) nie podlega penalizacji, ponieważ celem działania twórcy nie jest przekonanie odbiorcy kopii, że jest ona dziełem oryginalnym.

Falszerstwo przez zbycie falsyfikatu zostało spenalizowane w **art. 109b u.o.z.o.z.** i obejmuje dwa rodzaje zachowań:

- zbycie podrobionego zabytku (tj. zbycie rzeczy ruchomej jako zabytku ruchomego),
- zbycie przerobionego zabytku (tj. zbycie zabytku jako innego zabytku).

Zbycie na potrzeby art. 109b u.o.z.o.z. obejmuje odpłatną czynność prawną, a dokonanie czynu następuje w momencie zawarcia umowy przeniesienia własności rzeczy na nabywcę²⁹. Konieczne jest przy tym, aby osoba zbywająca falsyfikat wiedziała, że zbywany obiekt jest podrobiony lub przerobiony. Przesłębstwo może zostać zatem popełnione z zamiarem bezpośrednim³⁰, przy czym część doktryny uważa również, że z zamiarem ewentualnym³¹. Między innymi omawiany przepis obejmuje swym zakresem zbywanie kopii zabytku jako zabytku ruchomego, a zatem poprzez wprowadzenie w błąd nabywcy co do rzeczywistego statusu kopii przez jej twórcę lub posiadacza. Czyny spełniające znamiona określone w art. 109a i 109b u.o.z.o.z. są występkami i zagrożone są karą grzywny, ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2.

Art. 109a i 109b u.o.z.o.z. służą prawnocarnej ochronie zabytków, a w szczególności pewności obrotu zabytkami. Obejmują swym zakresem wszystkie obiekty, w tym również materiały biblioteczne (art. 5 i 6 u.b.) i muzealia

²⁹ B. Gadecki, *Przesłębstwo zbycia falsyfikatu. Komentarz do art. 109b ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, „Ochrona Zabytków” 2009, nr 2, s. 88–92; D. Wilk, *Falszerstwa dzieł sztuki...*, wyd. cyt., s. 40–42; A. Szczekała, *Falszerstwa dzieł sztuki...*, wyd. cyt., s. 126–130.

³⁰ B. Gadecki, *Karnoprawna ochrona autentyczności zabytków – aktualny stan prawny i propozycje de lege ferenda*, [w:] *Prawo ochrony...*, red. K. Zeidler, wyd. cyt., s. 558–569.

³¹ M. Kulik, *Komentarz do przepisów karnych ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (Dz. U. z 2003 r., nr 162, poz. 1568), LEX 2010; D. Olejniczak, *Zarys problematyki prawnej falszerstw dzieł malarskich*, [w:] *Prawo muzeów*, red. K. Włodarski, K. Zeidler, wyd. cyt., s. 82–91.

(art. 21 u.m.), jeżeli są zabytkami w rozumieniu art. 3 pkt 1 u.o.z.o.z. Zachodzi przy tym wątpliwość, czy można zastosować art. 109a i 109b u.o.z.o.z. w stosunku do **materiałów archiwalnych**, będących jednocześnie zabytkami. Zgodnie z regułą kolizyjną, określoną w art. 2 ust. 2 u.o.z.o.z., dla materiałów archiwalnych wchodzących w skład narodowego zasobu archiwalnego wyłączono stosowanie przepisów ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, pozostawiając w mocy jedynie przepisy art. 14a ust. 2 i rozdziału 2 u.o.z.o.z. Z uwagi na brak możliwości stosowania wykładni rozszerzającej w prawie karnym i zasadę *nul-lum crimen sine lege*, trzeba przyjąć, że nie można stosować art. 109a i 109b u.o.z.o.z. dla fałszerstw materiałów archiwalnych, mimo że spełniają przesłanki zabytku³². Dla takich obiektów pozostaje stosowanie przepisów kodeksu karnego i ewentualnie innych ustaw.

3.2. Fałszerstwo dokumentu (art. 270 k.k.)

Jeśli obiekt dziedzictwa piśmiennego spełnia przesłanki **dokumentu** w rozumieniu art. 115 § 14 k.k., to fałszerz za jego podrobienie lub przerobienie w celu użycia jako autentyczny lub użycie falsyfikatu będzie podlegał odpowiedzialności karnej na podstawie art. 270 § 1 k.k. Jak już wspomniano wcześniej, duża część dziedzictwa piśmienniczego nie wypełnia przesłanek dokumentu w rozumieniu prawa karnego, ponieważ nie posiada znaczenia praktycznego jako dowodu prawa, stosunku prawnego lub okoliczności mające znaczenie prawne. Niemniej jednak niektóre takie obiekty można zaliczyć do dokumentów, m.in. akta lokacyjne miast lub wsi, dokumenty państwowe (np. deklaracja niepodległości Stanów Zjednoczonych z 4 lipca 1776 r.), pisma urzędowe, dokumenty

³² Podobnie: F. Trzebski, *Prawnokarne i kryminalistyczne...*, wyd. cyt., s. 191; E. Kowalska-Benasiewicz, *Zbieg przepisów art. 108–109b ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z innymi przepisami typizującymi przestępstwo wykroczenia*, [w:] *Prawo ochrony...*, red. K. Zeidler, wyd. cyt., s. 495–496; odmiennie podczas omawiania zbiegu przepisów dotyczących niszczenia materiałów archiwalnych: B. Gadecki, *Prawnokarna ochrona dziedzictwa kulturowego*, [w:] *Praktyczne aspekty zwalczania przestępczości...*, red. M. Trzeciński, wyd. cyt., s. 62.

dotyczące czynności prawnych (np. akta sprzedaży, darowizny, nabycia spadku), które nadal mają znaczenie prawne. Przedmiotem ochrony art. 270 k.k. jest pewność obrotu prawnego poprzez zapewnienie dokumentom wiarygodności o znaczeniu dowodowym³³. Art. 270 k.k. obejmuje swym zakresem dwa rodzaje zachowań:

- **podrobienie lub przerobienie dokumentu w celu użycia go za autentyczny**, a więc nadanie dokumentowi pozorów autentyczności, które jest podejmowane w celu użycia fałszyfikatu wobec podmiotu trzeciego; sprawca musi mieć przy tym zamiar bezpośredni sfalszowania dokumentu i użycia go jako autentyczny;
- **użycie sfalszowanego** (podrobionego lub przerobionego) **dokumentu jako autentycznego**, tj. przedstawienie fałszyfikatu innemu podmiotowi, dokonanie na jego podstawie czynności lub świadczenia, powołanie się na jego treść oraz inne rodzaje wykorzystania fałszyfikatu w celu dokonania (lub usiłowania dokonania) innych czynności związanych z obrotem prawnym; sprawca może działać z zamiarem bezpośrednim lub ewentualnym.

Przestępstwo z art. 270 § 1 k.k. ma charakter formalny, ponieważ nie ma znaczenia, czy działanie sprawcy wywołało błędne przekonanie u odbiorcy o autentyczności obiektu, ani tym bardziej, czy została wyrządzona na skutek jego użycia jakakolwiek szkoda innemu podmiotowi. Takie czyny zagrożone są grzywną, karą ograniczenia wolności lub pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5. W wypadkach mniejszej wagi, ustawodawca przewidział niższy wymiar kary – grzywnę, karę ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2 (art. 270 § 2a k.k.). Na podstawie art. 13 i 14 k.k. karalne jest również **usiłowanie** fałszerstwa dokumentu, co jest zagrożone karą taką samą, jak dla dokonania czynu. Z kolei art. 270 § 3 k.k. wskazuje, że karalne jest także **przygotowanie** do sfalszowania dokumentu lub użycia go za autentyczny. Takie zachowanie

³³ Szerzej: J. Piórkowska-Flieger, *Falsz dokumentu...*, wyd. cyt., s. 250–309; W. Wróbel, *Przestępstwa przeciwko wiarygodności dokumentów*, [w:] *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz*, red. A. Zoll, t. II, Wolters Kluwer, Warszawa 2008, s. 1320–1337.

zagrożone jest grzywną, karą ograniczenia wolności lub pozbawienia wolności do lat 2. W związku z art. 16 § 1 k.k. sprawca przygotowania musi działać z zamiarem bezpośrednim popełnienia czynu zabronionego.

3.3. Oszustwo (art. 286 k.k.)

Bez względu na status prawny obiektu dziedzictwa piśmienniczego i jego przypisanie do jakiegokolwiek grupy obiektów dziedzictwa kultury, pewne zachowania związane z fałszerstwami takich obiektów mogą być karane na podstawie art. 286 § 1 k.k. Trzeba od razu podkreślić, że znamiona przestępstwa oszustwa określone w art. 286 § 1 k.k.³⁴ są rozbudowane i obejmują:

- zachowanie sprawcy (przyczynę):
 - **wprowadzenie w błąd** – wywołanie błędu u danej osoby poprzez działanie (np. sprawca podaje nieprawdziwe informacje na temat autentyczności sfałszowanego obiektu) lub zaniechanie (np. sprawca zataja przed pokrzywdzonym rzeczywisty status obiektu, przy czym ukrycie informacji przez sprawcę skutkuje powstaniem błędnego wyobrażenia u pokrzywdzonego);
 - **wyzyskanie błędu** – wykorzystanie przez sprawcę istniejącego już u pokrzywdzonego błędnego wyobrażenia o rzeczywistości (zaniechanie sprawcy w skorygowaniu takiego błędnego wyobrażenia), np. sprzedający fałszywy obiekt dziedzictwa piśmienniczego nie informuje o jego nieautentyczności, a nabywca uzyskał informacje o sprzedawanym obiekcie z innych źródeł;
 - lub **wyzyskanie niezdolności do należytego pojmowania przedsiębranego działania** – oddziaływanie sprawcy na psychikę osoby niezdolnej do prawidłowej oceny podejmowanych przez siebie działań (np. osoba nie zdaje sobie sprawy z zawieranej czynności prawnej i jej skutków),

³⁴ Szerzej o przestępstwie oszustwa: M. Dąbrowska-Kardas, P. Kardas, *Komentarz do art. 286 k.k.*, [w:] *Kodeks karny. Część szczególna*, red. A. Zoll, t. III, Wolters Kluwer, Warszawa 2008, s. 249–315.

- cel zachowania sprawcy: **osiągnięcie korzyści majątkowej**, przy czym nie ma znaczenia kto osiąga korzyść majątkową (np. sprawca mógł działać na rzecz interesów innej osoby);
- zachowanie (skutek): **doprowadzenie innej osoby do niekorzystnego rozporządzenia własnym lub cudzym mieniem**, a więc sytuacja majątkowa innej osoby ulega pogorszeniu biorąc pod uwagę sytuację bezpośrednio przed i po dokonaniu rozporządzenia.

Przedmiotem ochrony dla przestępstwa oszustwa jest mienie (wszelkie prawa majątkowe), zarówno osoby dokonującej niekorzystnego rozporządzenia, jak i innej osoby. Dla zaistnienia przestępstwa oszustwa musi nastąpić związek przyczynowy między zachowaniem sprawcy, zachowaniem pokrzywdzonego i skutkiem w postaci niekorzystnego rozporządzenia mieniem przez pokrzywdzonego. Przestępstwo oszustwa można popełnić jedynie umyślnie, z zamiarem bezpośrednim. **Zamiar sprawcy** musi obejmować:

- w płaszczyźnie intelektualnej – świadomość co do: celu działania (możliwości uzyskania korzyści majątkowej), sposobu działania, więzi przyczynowej łączącej zachowanie sprawcy ze skutkiem,
- w płaszczyźnie wolutatywnej – chęć (wolę): zachowania w stosunku do osoby mającej rozporządzić mieniem, doprowadzenia do skutku, osiągnięcia korzyści majątkowej w wyniku ww. zachowań i niekorzystnego rozporządzenia mieniem³⁵.

Przestępstwo oszustwa zagrożone jest karą pozbawienia wolności od 6 miesięcy do lat 8 (art. 286 § 1 k.k.), a w przypadku mniejszej wagi – grzywną, karą ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2 (art. 286 § 3 k.k.).

Jeżeli przestępstwo oszustwa (art. 286 § 1 k.k.) jest dokonane w stosunku do **dobra o szczególnym znaczeniu dla kultury** (art. 294 § 2 k.k.), to należy przyjąć złożoną kwalifikację prawną, a więc znamiona z obydwu omawianych przepisów. Zagrożenie karą jest podwyższone (możliwe jest wymierzenie kary pozbawienia wolności od roku do lat 10). Dobro o szczególnym

³⁵ Tamże, s. 286–288.

znaczeniu dla kultury to pojęcie niezdefiniowane i nie można go utożsamiać z definicją zabytku z art. 3 pkt 1 u.o.z.o.z., czy też dobrem kulturalnym w rozumieniu art. 1 *Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z regulaminem wykonawczym do tej konwencji oraz protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisane w Hadze dnia 14 maja 1954 r.* (Dz.U. z 1957 r., nr 46, poz. 212). Oceniając, czy dobro ma szczególne znaczenie dla kultury należy brać pod uwagę wyłącznie jego wartość kulturową. Falsywne obiekty dziedzictwa piśmienniczego raczej nie można zakwalifikować jako dobra posiadające szczególną wartość kulturową, dlatego w praktyce trudno będzie przyjąć złożoną kwalifikację prawną (art. 286 § 1 i art. 294 § 2 k.k.).

Przestępstwo oszustwa z art. 286 § 1 k.k. jest czynem godzącym w mienie i przez to obejmuje swym zakresem szerokie spektrum zachowań. W odniesieniu do fałszerstw obiektów dziedzictwa piśmienniczego może mieć zastosowanie dla czynów polegających na sprzedaży i obrocie falsyfikatami. Samo wytworzenie falsyfikatu bez próby wprowadzenia go do obrotu w celu osiągnięcia korzyści majątkowej pozostaje poza zakresem przestępstwa oszustwa. Należy ponadto zwrócić uwagę na istotne problemy dowodowe z wykazaniem zamiaru sprawcy, ponieważ fałszerz musi objąć swą świadomością i wolą całe przedsięwzięcie. Dlatego też w literaturze podkreśla się nieefektywność stosowania przepisów o oszustwie z art. 286 § 1 k.k.³⁶.

3.4. *Fałszerstwo znaku identyfikacyjnego (art. 306 k.k.)*

Niektóre obiekty dziedzictwa piśmienniczego, np. książki, starodruki, mapy, czasami zawierają oznaczenia wytwórcy lub datę wydania (produkcji). W związku

³⁶ D. Olejniczak, *Zarys problematyki...*, wyd. cyt., s. 86–87; A. Gerecka-Żołyńska, *Rozważania wokół współczesnych problemów karnoprawnej i karnoprosesowej ochrony zabytków*, [w:] *Wokół problematyki prawnej zabytków i dzieł sztuki*, red. W. Szafrąński, t. I, Wyd. Poznańskie, Poznań 2007, s. 131–141; A. Szczekała, *Fałszerstwa dzieł sztuki...*, wyd. cyt., s. 192–194; D. Wilk, *Fałszerstwa dzieł sztuki...*, wyd. cyt., s. 50.

z tym fałszowanie lub usuwanie takich elementów w obiekcie dziedzictwa piśmienniczego może być uznane za czyn określony w art. 306 k.k. Dobrem chronionym przez art. 306 k.k. jest prawidłowość (pewność) obrotu gospodarczego rozumianego jako indywidualne interesy majątkowe i działalność gospodarczą podmiotów uczestniczących w obrocie gospodarczym oraz interes gospodarczy społeczeństwa³⁷. Z tego względu sprawcą przestępstwa mogą być wyłącznie osoby uczestniczące w obrocie towarów jako podmioty gospodarcze lub ich pracownicy³⁸, np. antykwariusze, domy aukcyjne, kolekcjonerzy profesjonalnie handlującymi dobrami kultury. Przepis ten obejmuje również podmioty gospodarcze wyspecjalizowane w zakresie obrotu zabytkami, o których mowa w art. 59a u.o.z.o.z.

Art. 306 k.k. wprowadza odpowiedzialność karną za usuwanie, podrabiane lub przerabianie znaków identyfikacyjnych, daty produkcji lub daty przydatności towaru bądź urządzenia. Obiekty dziedzictwa piśmienniczego można uznać za towar, ponieważ są rzeczami ruchomymi, które mogą być przedmiotem obrotu gospodarczego. Z kolei znakiem identyfikacyjnym jest każde oznaczenie obiektu wskazujące na miejsce zakupu, produkcji, wytwórcy (producenta), nazwę produktu itp., a w szczególności znak towarowy w rozumieniu art. 120 ust. 1 ustawy z dnia 30 czerwca 2000 r. – *Prawo własności przemysłowej* (t.j. Dz. U. z 2020 r., poz. 286 z późn. zm.; dalej: u.p.w.p.)³⁹. Nie ma zatem przeszkód, aby uznać oznaczenie wytwórcy lub źródła kolekcji (np. księgozbioru) za znak identyfikacyjny. Z kolei oznaczenia wskazujące na konkretne wydanie książki lub innego druku można uznać za datę produkcji. Przestępstwo z art. 306 k.k. jest zagrożone karą pozbawienia wolności od miesiąca do lat 3.

³⁷ P. Kardas, *Komentarz do art. 296 k.k.*, [w:] *Kodeks karny. Część szczególna*, red. A. Zoll, t. III, wyd. cyt., s. 479–484.

³⁸ W. Wróbel, *Komentarz do art. 306 k.k.*, [w:] *Tamże*, s. 786–790.

³⁹ *Tamże*, s. 788.

3.5. *Inne szczególne podstawy odpowiedzialności karnej związane z fałszowaniem obiektów dziedzictwa piśmienniczego*

Ramy niniejszego opracowania nie pozwalają na szczegółowy opis wszystkich przepisów karnych, które można zastosować do penalizacji fałszerstw obiektów dziedzictwa piśmienniczego. Poniżej jednakże zasygnalizowano wybrane przepisy karne z innych ustaw.

Czyny związane z fałszowaniem obiektów dziedzictwa piśmienniczego, które można uznać za **utwór** w rozumieniu **prawa autorskiego** (art. 1 ust. 1–2 u.p.a.) mogą potencjalnie podlegać karze na podstawie art. 115 ust. 1 u.p.a., który obejmuje swym zakresem przywłaszczenie autorstwa (tzw. plagiat) oraz wprowadzenie w błąd co do autorstwa całości lub części cudzego utworu⁴⁰. Pierwsze zachowanie może polegać na opatrzeniu cudzego utworu przez fałszerza własnymi danymi personalnymi – taka sytuacja ma miejsce w przypadku tzw. sygnatur dobroczynności, gdy uznany twórca opatruje swym nazwiskiem (sygnaturą) obiekt mniej znanego twórcy w celu uzyskania za nie większej wartości finansowej. Natomiast drugie zachowanie obejmuje fałszerstwa obiektów dziedzictwa piśmienniczego przez pośrednika (w obrocie antykwarycznym), tj. gdy fałszerz-pośrednik wprowadza w błąd co do autorstwa cudzego utworu, który oferuje do sprzedaży.

Z kolei art. 115 ust. 2 u.p.a. penalizuje dwa rodzaje zachowań:

- rozpowszechnianie (zewnętrzną prezentację lub zapoznanie szerokiego kręgu osób) bez podania nazwiska lub pseudonimu twórcy cudzego utworu (w wersji oryginalnej, w postaci opracowania),
- oraz publiczne (skierowane do nieograniczonej liczby osób) zniekształcanie cudzego utworu.

W pewnych sytuacjach obiekt dziedzictwa piśmienniczego może zostać przerobiony przez fałszerza i następnie upubliczniony, co wypełni znamiona drugiego

⁴⁰ Szerzej o art. 115 u.p.a. w odniesieniu do fałszerstw dzieł sztuki: A. Szczekala, *Fałszerstwa dzieł sztuki...*, wyd. cyt., s. 142–177; D. Wilk, *Fałszerstwa dzieł sztuki...*, wyd. cyt., s. 56–66.

zachowania z art. 115 ust. 2 u.p.a. Inne naruszenia cudzych praw autorskich w celu osiągnięcia korzyści majątkowej przez sprawcę penalizuje art. 115 ust. 3 u.p.a.

Logotypy lub inne oznaczenia wydawnictw, czasami stosowane w poszczególnych wydaniach książek, albo sygnatury warsztatów w grafikach lub innych drukach można uznać za **znaki towarowe** w rozumieniu art. 120 ust. 1-2 u.p.w.p. Dlatego też fałszerzom oznaczającym towary, do których można zaliczyć również obiekty dziedzictwa piśmienniczego, podrobionym znakiem towarowym lub dokonującym obrotu obiektami oznaczonymi podrobionymi znakami towarowymi grozi kara na podstawie art. 305 u.p.w.p.⁴¹. Z uwagi na treść art. 120 ust. 2 pkt 3 u.p.w.p. stosowanie tej podstawy odpowiedzialności karnej dotyczy jedynie znaków zarejestrowanych, co istotnie ogranicza jej znaczenie praktyczne w zwalczaniu fałszerstw obiektów dziedzictwa piśmienniczego.

Prowadzenie działalności gospodarczej obejmującej obrót obiektami dziedzictwa piśmienniczego, podobnie jak inne rodzaje działalności gospodarczej, podlega ochronie *Ustawą z dnia 16 kwietnia 1993 r. o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji* (t.j. Dz. U. z 2019 r., poz. 1010; dalej: u.z.n.k.). Zgodnie z art. 24 u.z.n.k. zagrożone grzywną, karą ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2 są dwa rodzaje zachowań:

- kopiowanie za pomocą technicznych środków reprodukcji (np. kserowanie, fotokopiowanie, kalkowanie) zewnętrznej postaci produktu,
- wprowadzanie do obrotu tak skopiowanego obiektu,

co stwarza możliwość wprowadzenia klientów w błąd co do tożsamości producenta lub produktu, i czym wyrządza poważną szkodę przedsiębiorcy⁴². Wspomniana podstawa odpowiedzialności karnej wydaje się być istotna dla omawianej problematyki, ponieważ drukowane obiekty dziedzictwa piśmienniczego są często wytwarzane w wielu egzemplarzach, np. książki, grafiki, zapisy nut, mapy. Sprawca musi jednakże stworzyć możliwość wprowadzenia w błąd co do

⁴¹ Szerzej o art. 305 u.p.w.p. w odniesieniu do fałszerstw dzieł sztuki: D. Wilk, *Falszerstwa dzieł sztuki...*, wyd. cyt., s. 66-69.

⁴² Szerzej o art. 24 u.z.n.k. w odniesieniu do fałszerstw dzieł sztuki: A. Szczekala, *Falszerstwa dzieł sztuki...*, wyd. cyt., s. 216-228; D. Wilk, *Falszerstwa dzieł sztuki...*, wyd. cyt., s. 69-75.

tożsamości producenta (wytwórcy, wydawnictwa) lub produktu (obiektu pisemnego) oraz doprowadzić do konkretnego skutku (wyrządzenia poważnej szkody przedsiębiorcy), co ogranicza stosowanie tego przepisu karnego w praktyce.

4. Ujawnianie falsyfikatów dziedzictwa piśmienniczego

Ustalenie, że obiekt dziedzictwa piśmienniczego jest sfalszowany jest warunkiem *sine qua non* prowadzenia postępowania przeciwko podejrzanemu o fałszerstwo (osobiste lub pośrednie – poprzez wprowadzenie do obrotu). Metodyka ekspertyzy obiektów dziedzictwa piśmienniczego jest podobna do kryminalistycznych badań dokumentów współczesnych, przy czym w większym stopniu należy wziąć pod uwagę stan zachowania obiektu, który jest związany z procesami starzeniowymi.

Przed rozpoczęciem zaawansowanych badań należy wstępnie ustalić strukturę oraz technikę wykonania obiektu dziedzictwa piśmienniczego. Na tej podstawie decyduje się o planie badań, a w szczególności wybiera się elementy lub fragmenty obiektu, które należy zweryfikować w kolejnych etapach ekspertyzy. Na przykład wstępne ustalenie podłoża bądź materiału kryjącego jest konieczne, aby ustalić, które metody fizykochemiczne będą odpowiednie do wyznaczania składu chemicznego poszczególnych materiałów w obiekcie pisemnym.

4.1. Analiza graficzno-porównawcza znaków i ich rozmieszczenia

Pierwsza część badań obejmuje analizę wizualną (graficzną) cech poszczególnych znaków i ich wzajemnych układów oraz ich rozmieszczenie przestrzenne w obiekcie. W przypadku rękopisów i innych obiektów zawierających pismo ręczne (np. starodruki z autografami) prowadzone są **badania identyfikacyjne pisma ręcznego**. Taka ekspertyza obejmuje badania graficzno-porównawcze cech pisma: budowy znaków, mierzalnych, motorycznych, topograficznych i syntetycznych⁴³. Do przeprowadzenia badań

⁴³ Szerzej: T. Dziedzic, *Ekspertyza pisma ręcznego i biometrycznych podpisów elektronicznych*, [w:] *Ekspertyza sądowa. Zagadnienia wybrane*, red. M. Kała, D. Wilk, J. Wójcikiewicz, Wolters

niezbędny jest materiał porównawczy w postaci rękopisów o potwierdzonym pochodzeniu i przypisanych do podrabianego twórcy (tzw. materiał bezwplywowy). Materiał porównawczy powinien być adekwatny w treści i formie do materiału dowodowego (kwestionowanego, badanego). Zazwyczaj ze względu na znaczący upływ czasu od powstania obiektu pisemnego nie ma możliwości pobrania materiału porównawczego bezpośrednio od jego twórcy (tzw. materiału wplywowego). Natomiast w przypadku podejrzenia, że falszyfikant wytworzono współcześnie, celem jest pobranie materiału od fałszerza.

Problemy związane z dostępem do odpowiedniej jakości materiału dowodowego i porównawczego, brak kompleksowych informacji na temat zmienności (stabilizacji) pisma ręcznego domniemanego twórcy obiektu oraz subiektywność w ocenie niektórych cech pisma ręcznego powodują, że wyniki badań graficzno-porównawczych pisma ręcznego nie zawsze są jednoznaczne lub mogą budzić istotne wątpliwości. Tego typu problemy ujawniły się m.in. w trakcie ekspertyz domniemanych listów Fryderyka Chopina do Delfiny Potockiej, które zostały przeprowadzone w latach 60. i 70. XX wieku⁴⁴.

W ramach ekspertyzy porównywane są materiały dowodowe i porównawcze pod kątem oceny zbieżności badanych cech oraz wskazuje się na ewentualne różnice. Badania pisma ręcznego obejmują również dokładną obserwację obiektów, również przy użyciu technik mikroskopowych. Mogą być one

Kluwer, Warszawa 2017, s. 552-575; M. Kulicki, V. Kwiatkowska-Wójcikiewicz, L. Stępka, *Kryminalistyka. Wybrane zagadnienia...*, wyd. cyt., s. 599-640.

⁴⁴ Szerzej o sprawie listów Chopina do Delfiny Potockiej: J. M. Smoter, *Spor o listy Chopina do Delfiny Potockiej*, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Kraków 1967; W. Nowik, „Chopinowskie” listy do Delfiny - meandry sporu z perspektywy czasu, [w:] *Falszyfikaty dzieł sztuki w zbiorach polskich*, red. J. Miziołek, M. Morka, Argraf, Warszawa 2001, s. 48-60; P. Szumiński, *Chopin i Potocka. Awantura o miłosną korespondencję*, Wydawnictwo Naukowe „Semper”, Warszawa 2005; T. Tomaszewski, *Domniemane listy miłosne Fryderyka Chopina do Delfiny Potockiej*, „Człowiek i Dokumenty” 2010, nr 19, s. 51-60.

ponadto wspomagane bardziej zaawansowanymi narzędziami, jak np. programami komputerowymi do badań cech mierzalnych i motorycznych pisma ręcznego⁴⁵. Z kolei wglębienia po narzędziu pisarskim w podłożu papierowym można ujawniać za pomocą techniki ESDA (z ang. *Electrostatic Detection Apparatus*)⁴⁶.

Analogicznie jak dla cech pisma ręcznego prowadzone są badania porównawcze **obiektów drukowanych** (drukarskich). Tzw. ekspertyza poligraficzna obejmuje:

- ustalenie techniki druku⁴⁷ lub reprodukcji,
- analizę cech czcionek,
- analizę cech wzajemnego układu czcionek, tj. składu (ręcznego, zmechanizowanego - linotypowego, maszynowego, komputerowego),
- badania odwzorowań matrycy i formy drukarskiej, kliszy siatkowej.

Cechy druku w kwestionowanym obiekcie są porównywane do innych egzemplarzy obiektu (w przypadku książek - z konkretnych wydań), względnie do druków testowych wykonanych matrycą, które zabezpieczono u drukarza. Dużą wartość dowodową mają uszkodzenia lub wady czcionek i matrycy.

45 Szerzej: M. Goc, *Współczesny model ekspertyzy pismoznawczej. Wykorzystanie nowych metod i technik badawczych*, Wyd. Volumina.pl Daniel Krzanowski, Warszawa 2015; M. Goc, A. Łuszczuk, K. Łuszczuk, T. Tomaszewski, *Pomiarowe narzędzia wspomagające analizę pisma ręcznego i podpisów - komunikat z realizacji projektu rozwojowego nr DOBR-BIO4/038/13297/2013*, [w:] *Paradygmaty kryminalistyki*, red. J. Wójcikiewicz, V. Kwiatkowska-Wójcikiewicz, Wyd. UJ, Kraków 2015, s. 221-228.

46 P. Baier, *Application of experimental variables to the use of the electrostatic detection apparatus*, „Journal of Forensic Sciences” 1983, vol. 28, nr 4, s. 901-910; B. Roloff, B. Offa, I. J. Turner, *Indentation recovery threshold using the electrostatic detection apparatus*, „Canadian Society of Forensic Science Journal” 2017, vol. 50 (1), s. 23-29.

47 J. Werner, *Podstawy technologii malarstwa i grafiki*, Wyd. PWN, Warszawa-Kraków 1989, s. 117-153; S. Jakucewicz, S. Khadzhynova, *Artystyczne techniki graficzne*, Wyd. Politechniki Łódzkiej, Łódź 2016.

Dla obiektów dziedzictwa piśmienniczego wykonanych **pismem maszynowym** prowadzi się badania identyfikacyjne maszyn do pisania i maszynopisów⁴⁸. Takie badania obejmują:

- ustalenie rozmiarów i kształtu czcionki;
- zweryfikowanie ułożenia czcionek w wyrazach (kąąt nachylenia, odstępy międzyliterowe, skok wózka) i wierszach (odstępy międzywierszowe, interlinia);
- ujawnienie wad czcionek powstałych w trakcie produkcji, eksploatacji, napraw maszyny – mają największą wartość dowodową;
- ustalenie techniki naniesienia pisma maszynowego (przy użyciu taśmy maszynowej, przez kalkę, powielanie przez matrycę).

Odciski **pieczętek** (pieczęci, stempli, faksymiliów, stampili) dosyć często znajdują się w materiałach bibliotecznych lub archiwalnych i świadczą o pochodzeniu obiektu ze zbioru bądź kolekcji. Dlatego również badania takich elementów mogą być ważne dla potwierdzenia proveniencji obiektu. Badania identyfikacyjne pieczętek⁴⁹ polegają na:

- ustaleniu treści odbitki pieczętki,
- scharakteryzowaniu poszczególnych elementów graficznych pieczętki – kształtu, formatu, kroju, rozmiarów, budowy znaków i linii obwodzących wraz z odstępami między znakami i międzywierszowymi (interlinią),
- analizie śladów dodatkowych (np. obsady pieczętki).

Odciski pieczętek w kwestionowanym obiekcie są porównywane do odbitek w innych obiektach lub do odbitek testowych wykonanych domniemaną pieczętką.

48 T. Widła, *Badania identyfikacyjne maszyn i maszynopisów*, [w:] *Kryminalistyka*, red. J. Widacki, Wyd. C.H. Beck, Warszawa 2002, s. 356–364.

49 T. Widła, *Badania identyfikacyjne dokumentów powielonych, wydruków komputerowych i pieczęci*, [w:] *Kryminalistyka*, red. J. Widacki, wyd. cyt., s. 365–376.

4.2. Analiza lingwistyczna

Drugi obszar badań w ekspertyzie obiektów dziedzictwa piśmienniczego to analiza lingwistyczna, która skupia się na cechach **treściowo-językowych**:

- treści, stylu, słownictwie (np. anachronicznych słowach),
- składni,
- błędach (np. ortograficznych, interpunkcyjnych, odniesieniach do wydarzeń, które nastąpiły po rzekomej dacie powstania obiektu).

Taka analiza jest kluczowa w wykrywaniu mistyfikacji literackich.

4.3. Badania techniczne

Kolejny obszar ekspertyzy obejmuje aspekty techniczne (materiałowe)⁵⁰, tj. badania podłoża i środków kryjących (materiałów pisarskich, druku). Eksperci wyznaczają skład chemiczny takich materiałów oraz ewentualnie stopień ich degradacji i na tej podstawie określają, czy materiały w kwestionowanym obiekcie mają podobne cechy, co obiekty porównawcze⁵¹. W szczególności takie analizy obejmują ustalenie, czy w badanych materiałach nie znajdują się substancje, które nie mogły być zastosowane w danym okresie lub przez danego twórcę, np. tlenek tytanu (TiO₂) został otrzymany przez H. Rose'a w 1821 roku, a jako pigment biały (biel tytanowa) przez J. W. Overtona w 1870 roku, a produkcję na skalę przemysłową wdrożono na początku XX wieku; z kolei błękit pruski został po raz pierwszy wytworzony w 1704 r. przez J. Diesbacha⁵². Najważniejsze metody stosowane

⁵⁰ E. Fabiańska, M. Kunicki, *Ekspertyza dokumentów*, [w:] *Ekspertyza sądowa...*, red. M. Kała, D. Wilk, J. Wójcikiewicz, wyd. cyt., s. 576–600.

⁵¹ D. Wilk, *Falszerstwa dzieł sztuki...*, wyd. cyt., s. 307–310; P. Craddock, *Scientific investigation of copies, fakes and forgeries*, Elsevier, Burlington 2009, s. 313–348; M. Calcerrada, C. Garcia-Ruiz, *Analysis of questioned documents: A review*, "Analytica Chimica Acta" 2015, nr 853, s. 143–166.

⁵² P. Rudniewski, D. Jarmańska, E. Jeżewska, L. Kępa, J. Kurkowska, A. Nowicka, O. Syta, B. Wagner, A. Wesołowska, *Pigmenty. Analiza mikrochemiczna i instrumentalna*, Wyd. ASP w Warszawie, Warszawa 2018, s. 81, 95.

w badaniach technicznych obiektów dziedzictwa piśmienniczego zestawiono w poniższej tabeli. Trzeba zauważyć, że ujawnienie niezgodności w składzie chemicznym materiału dowodowego i porównawczego, jeżeli nie są one związane z pracami konserwatorskimi lub innymi naprawczymi, pozwala na wydanie opinii na temat nieautentyczności obiektu. Z kolei potwierdzenie zgodności materiałów jest informacją sugerującą autentyczność, którą należy potwierdzić badaniami pisma ręcznego, względnie proveniencyjnymi.

Badania techniczne obejmują również ujawnianie ewentualnych **zmian w obiekcie**, np. wykrywanie uzupełnień w postaci doklejeń, przeklejeń przy użyciu fotografii w nadfiolecie (UV). Obserwacje w nadfiolecie (UV) lub podczerwieni (IR) czasami umożliwiają odczytanie zamazanych fragmentów tekstu. Takie techniki są efektywne, gdy do zamazania wykorzystano materiały kryjące o innym składzie chemicznym, który absorbuje promieniowanie elektromagnetyczne z innego zakresu długości fal. Z kolei reliefy, a więc znaki wgłębione w papierze, można ujawniać poprzez obserwacje mikroskopowe lub technikę ESDA. W odczytywaniu ukrytych znaków w podłożu, w tym znaków wodnych, pomocna jest radiografia. Takie badania mogą być szczególnie przydatne w odczytywaniu pierwotnych zapisów w palimpsestach.

Tab. Metody stosowane w badaniach technicznych obiektów dziedzictwa piśmienniczego

Materiał	Zakres badań – metoda
Podłoże (papier, pergamin, papirus)	<ul style="list-style-type: none">• obserwacja stanu zachowania powierzchni i ocena stopnia degradacji włókien podłoża (mikroskopia optyczna, skaningowa mikroskopia elektronowa – SEM, z ang. <i>Scanning Electron Microscope</i>);• analiza stopnia degradacji celulozy w papierze – chromatografia żelowa (SEC, z ang. <i>Size Exclusion Chromatography</i>), wiskozymetria⁵³;• analiza rozmieszczenia wypełniaczy i dodatków wybielających w papierze – fotografia w nadfiolecie (UV, z ang. <i>ultraviolet</i>);• analiza barwników – jak dla materiałów kryjących;• „datowanie” radiowęglowe izotopu ¹⁴C;
Materiały kryjące (pigmenty, barwniki, zdobienia z metali)	<ul style="list-style-type: none">• wyznaczenie składu pierwiastkowego:<ul style="list-style-type: none">– skaningowa mikroskopia elektronowa z mikroanalizą rentgenowską (SEM-EDX, z ang. <i>Scanning Electron Microscope – Energy Dispersive X-Ray</i>);– fluorescencja rentgenowska (XRF, z ang. <i>X-Ray Fluorescence</i>)⁵⁴ ;– protonowa fluorescencja rentgenowska (PIXE, z ang. <i>Proton-induced X-Ray Emission</i>);– spektrometria mas z plazmą sprzężoną indukcyjnie z mikropróbkowaniem laserowym (LA-ICP-MS, z ang. <i>Laser Ablation – Inductively Coupled Plasma – Mass Spectrometry</i>);

⁵³ T. Łojewski, K. Zięba, A. Kolodziej, J. Łojewska, *Following cellulose depolymerisation in paper: comparison of size exclusion chromatography techniques*, „Cellulose” 2011, nr 18, s. 1349–1363.

⁵⁴ T. Barrett, R. Shannon, J. Wade, J. Lang, *XRF analysis of historical paper in open books*, [w:] *Handheld XRF for Art and Archaeology*, red. A. N. Shugar, Leuven University Press, Leuven 2012, s. 191–214.

Tab. Metody stosowane w badaniach technicznych obiektów dziedzictwa piśmienniczego (cd.)

Materiał	Zakres badań – metoda
Materiały kryjące (pigmenty, barwniki, zdobienia z metali)	<ul style="list-style-type: none">wyznaczanie składu chemicznego – metody spektroskopowe i chromatograficzne⁵⁵:<ul style="list-style-type: none">spektroskopia Ramana (RS, z ang. <i>Raman Spectroscopy</i>)⁵⁶;spektroskopia w podczerwieni (FT-IR, z ang. <i>Fourier Transform Infrared Spectroscopy</i>);chromatografia cienkowarstwowa (TLC, z ang. <i>Thin Layer Chromatography</i>);chromatografia cieczowa (HPLC, z ang. <i>High Performance Liquid Chromatography</i>);chromatografia gazowa sprzężona ze spektrometrią mas (GC-MS, z ang. <i>Gas Chromatography – Mass Spectrometry</i>);analiza rozmieszczenia materiałów kryjących na powierzchni obiektu oraz ujawnianie zabezpieczeń i zmian – wideokomparator, tj. urządzenie do porównawczych pomiarów absorpcji, emisji i luminescencji w zakresie promieniowania podczerwonego, widzialnego i nadfioletu (VSC, z ang. <i>Video Spectral Comparator</i>);wyznaczanie struktury krystalograficznej – rentgenografia strukturalna (XRD, z ang. <i>X-Ray Diffraction</i>);określanie stopnia utlenienia pierwiastków: spektroskopia μ-XANES (z ang. <i>X-Ray Absorption Near Edge Structure</i>) i spektroskopia Mössbauera⁵⁷.

⁵⁵ S. Pessanha, M. Manso, M. L. Carvahlo, *Application of spectroscopic techniques to the study of illuminated manuscripts: A survey*, "Spectrochimica Acta Part B" 2012, vol. 71–72, s. 54–61; A. Menżyk, G. Zadora, M. Sajewicz, *Physicochemical analysis of inks and methods of evidence evaluation – a review*, "Problems of Forensic Sciences" 2015, vol. 104, s. 245–278.

⁵⁶ R. J. H. Clark, *Pigment identification of medieval manuscripts by Raman Microscopy*, "Journal of Molecular Structure" 1995, nr 347, s. 417–428.

⁵⁷ Na przykład, badania stosunków stopni utlenienia żelaza Fe(II) i Fe(III) w atramentach galusowych w manuskryptach: B. Wagner, E. Bulska, B. Stahl, M. Heck, H. M. Ortner, *Analysis of Fe valence states in iron-gall inks from XVth century manuscripts by ⁷⁵Fe Mössbauer spectroscopy*, "Analytica Chimica Acta" 2004, nr 527, s. 195–201; K. Proost, K. Janssens, B. Wagner, E. Bulska,

4.4. Badania opraw

W przypadku starych druków wartościowych informacji mogą dostarczyć badania ich **opraw**. Bogato zdobione oprawy introligatorskie książek, szczególnie w przypadku druków do XVIII w., były wykonywane zazwyczaj dopiero na zlecenie właściciela druku. Ekspertyza oprawy starego druku powinna uwzględniać:

- **badania proveniencyjne** obejmujące ustalenie zleceńodawcy i typu oprawy, tj. czy jest to oprawa wydawnicza (na zlecenie wydawcy, wówczas dane na temat wydanej książki będą zgodne z danymi dotyczącymi oprawy), księgarza czy właściciela zakupionego druku, poprzez badania jakości oprawy, zapisków wewnątrz książki na temat okoliczności zakupu lub introligatora, naklejek z adresem księgarza, przetłoczeń, innych znaków proveniencyjnych (ekslibrisy);
- **określenie techniki wykonania oprawy** poprzez obserwację elementów konstrukcyjnych i ich łączenia, analizę materiałów introligatorskich, badania dendrochronologiczne drewna z okładzin książki, papierów z kart przybyszowych;
- **ocenę warstwy dekoracyjnej** oprawy, w tym wygląd zdobień (kompozycja, motywy), technikę dekoracji, rodzaj zastosowanych narzędzi (np. tłoki znaczące, radełka, plakiety) i wyposażenie oprawy (wiązania, zapięcia, okucia)⁵⁸.

4.5. Inne badania kryminalistyczne

Również inne specyficzne metody badań opracowanych w kryminalistyce mogą być przydatne w badaniach autentyczności obiektów dziedzictwa piśmienniczego. W szczególności zwrócić uwagę należy na **badania mechaniczne**, których celem jest m.in.:

M. Schreiner, *Determination of localized Fe²⁺ /Fe³⁺ ratios in inks of historic documents by means of μ -XANES*, "Nuclear Instruments and Methods in Physics Research B" 2004, vol. 213, s. 723–728.

⁵⁸ E. Chlebus, *Problemy atrybucji, chronologizacji i lokalizacji opraw starych druków w kontekście pracy konserwatora książki*, „Notes Konserwatorski” 2016, nr 18, s. 199–219.

- ustalenie narzędzi wykorzystywanych w obróbce obiektu (papieru lub oprawy),
- stwierdzanie, czy rozdzielone fragmenty obiektu stanowiły jedną całość (ujawnianie miejsc po usuniętych kartkach w dokumentach wielostronicowych oraz ustalanie, czy kartka została usunięta z konkretnego egzemplarza książki),
- ustalenie przyczyn i mechanizmów uszkodzenia obiektu⁵⁹ (np. związanych z działaniem owadów lub gryzoni, albo zmian mechanicznych wynikających z wilgoci).

Ponadto **badania palinologiczne**, obejmujące identyfikację na podstawie pyłków roślin i zarodników grzybów, bywają pomocne. Na przykład takie badania zostały przeprowadzone w związku z kradzieżą cennych materiałów bibliotecznych z Biblioteki Jagiellońskiej, która miała miejsce w okresie od 1998 do 1999 roku⁶⁰.

4.6. Badania proveniencyjne

Z ekspertyzą autentyczności obiektu dziedzictwa piśmienniczego związane są również **badania proveniencyjne**, a więc służące ustaleniu pochodzenia, jego losów od momentu powstania do czasów obecnych, a w szczególności danych poszczególnych właścicieli i przynależności do kolekcji lub zbiorów. Odpowiednio udokumentowana proveniencja istotnie zwiększa wartość materialną obiektu i jest pomocna w jego atrybucji. Warto dodać, że prowadzenie takich badań wchodzi w zakres opieki nad zabytkami (art. 5 pkt 1 u.o.z.o.z.), działalności archiwalnej (art. 23 u.n.z.a.) oraz jest jednym z zadań muzeów (art. 2 ust. 1 pkt 2 i 6 u.m.) i bibliotek (art. 4 ust. 1 pkt 1, art. 27 ust. 5 u.b.).

⁵⁹ Szerzej: B. Kaźmierska van Slooten, A. Czajka, H. Machaj, *Atlas zniszczeń dokumentów archiwalnych*, Archiwum Narodowe Holandii, Centralne Laboratorium Konserwacji Archiwaliów, źródło: <https://www.archiwa.gov.pl/pl/2-uncategorised/704-atlas-zniszcze%C5%84> [dostęp: 23.08.2020 r.].

⁶⁰ F. Trzebski, *Prawnokarne i kryminalistyczne...*, wyd. cyt., s. 197.

Badania proveniencyjne mają charakter interdyscyplinarny, ponieważ obejmują badania historyczne, z historii sztuki, archiwalne i konserwatorskie. Prowadzone są trzy rodzaje analiz: źródeł, oznaczeń własnościowych i konserwatorska⁶¹. **Analiza źródeł** dotyczy materiałów archiwalnych, bibliografii, analizy źródeł ikonograficznych (np. archiwalne fotografie) oraz internetowych. Kluczowe znaczenie mają dokumenty źródłowe potwierdzające sprzedaż bądź przynależność do zbiorów, w tym dokumenty formalne wymagane przepisami prawa ochrony dziedzictwa kulturowego, m.in.:

- księga w rejestrze zabytków (art. 8 u.o.z.o.z.),
- wpisy na Listę Skarbów Dziedzictwa (art. 14a, 23a u.o.z.o.z.),
- księga ewidencyjna podmiotów gospodarczych wyspecjalizowanych w obrocie zabytkami (art. 59a u.o.z.o.z.),
- księga inwentarzowa muzeum (art. 21 ust. 3 u.m.),
- księga inwentarzowa prowadzona na potrzeby ewidencji materiałów bibliotecznych (rozporządzenie wydane na podstawie art. 27 ust. 6 u.b.).

Warto również korzystać z baz danych utraconych zabytków lub dóbr kultury (np. *Krajowy wykaz zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem, Katalog strat wojennych*, prowadzone przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, baza danych Interpolu (*INTERPOL's database of stolen works of art*)). Drugi obszar badań obejmuje ujawnianie i interpretację **znaków proveniencyjnych** (np. sygnatury drukarzy) oraz innych znaków własnościowych w obiekcie (np. pieczęcie, ekslibrisy, zapiski, nalepki). Wyniki badań **konserwatorskich**, które prowadzone są również przy użyciu metod wskazanych w tabeli, są pomocne w określaniu pochodzenia obiektu.

⁶¹ Szerzej na temat badań proveniencyjnych: A. Lewandowska, K. Zalewska, K. Zielińska, *ABC Podstawy prowadzenia badań proveniencyjnych*, NIMOZ, Warszawa 2015; M. Romanowska-Zadrożna, *Badania proveniencyjne w Europie i Stanach Zjednoczonych*, „Muzealnictwo” 2015, nr 56, s. 134–149; M. Romanowska-Zadrożna, *Badania proveniencyjne w Polsce (część 1)*, „Muzealnictwo” 2016, nr 57, s. 134–148; M. Romanowska-Zadrożna, *Badania proveniencyjne w Polsce (część 2)*, „Muzealnictwo” 2017, nr 58, s. 172–184.

5. Przykłady fałszerstw obiektów dziedzictwa piśmienniczego

Poniżej przedstawiono opis jedynie dwóch spraw o międzynarodowym rozgłosie, zwracając przy tym uwagę na zastosowane metody ujawniania fałszyfikatów. Wybrano je spośród licznych przypadków opisanych w literaturze, ponieważ zastosowano w nich różne metody badawcze oraz wskazują na problemy pojawiające się w trakcie określania rzeczywistego statusu obiektu.

5.1. Dzienniki Hitlera

Dzienniki przypisywane A. Hitlerowi są jednym z największych fałszerstw obiektów o wartości historycznej po II wojnie światowej⁶². W latach 1981–1983 niemieckie wydawnictwo Grüner + Jahr zapłaciło około 9,3 miliona marek niemieckich za 62 tomy dzienników, rzekomo spisanych przez A. Hitlera. Dzienniki wzbudziły duże zainteresowanie wśród historyków i opinii publicznej. Prawa do publikacji dzienników zostały sprzedane innym wydawnictwom za 2 miliony dolarów. Pierwsze szczegółowe informacje na temat *Dzienników Hitlera* zostały opublikowane w kilku krajach na przełomie kwietnia i maja 1983 r., m.in. w „Sunday Times” (24 kwietnia, Anglia), „Stern” (28 kwietnia, Niemcy), „Newsweek” (2 maja, USA). Na początku maja 1983 r. podano oficjalnie, że dzienniki zostały sfalszowane.

Tomy dzienników były sukcesywnie sprzedawane wydawcy tygodnika „Stern”, poprzez swojego reportera Gerda Heidemanna, który kupował je rzekomo od starego generała mieszkającego w NRD. W transakcji pośredniczył niejaki „Pan Fischer”. W rzeczywistości był to Konrad Kujau, który podrabiał pismo A. Hitlera oraz jego rysunki i obrazy⁶³, a dzienniki tworzył na podstawie roczników

⁶² Szerzej na temat: *Dzienników Hitlera*: R. Harris, *Selling Hitler*, Pantheon Books, 1986; C. Hamilton, *The Hitler diaries: fakes that fooled the world*, University Press of Kentucky, 1991; E. Rentschler, *The Fascination of a Fake: the Hitler Diaries*, Duke University Press, 2003.

⁶³ Sfalszowane rysunki i obrazy zostały wydane w książce: B. F. Price, *Adolf Hitler als Maler und Zeichner*, Gallant Verlag, Gallant 1983.

NSDAP zawierających informacje o spotkaniach Hitlera. Początkowo ekspertyzy na temat autentyczności dzienników były pozytywne, w szczególności dlatego, że porównawcze próbki pisma przekazywane ekspertom nie pochodziły z wiarygodnych źródeł (m.in. były to inne dokumenty wcześniej wykonane przez K. Kujaua). Przeprowadzone kolejne badania poskutkowały uznaniem dzienników za falsyfikaty:

- wykazano duże różnice w cechach pisma ręcznego pomiędzy pismem w dziennikach a próbkami pisma A. Hitlera, w tym również jego podpisów,
- ustalono niezgodności w wydarzeniach historycznych opisanych w dziennikach,
- na okładkach dzienników umieszczony był inicjał „F.H.”, zamiast „A.H.” używanego przez A. Hitlera,
- na podstawie pomiarów fluorescencji w świetle nadfioletowym wykryto wybielacz w papierze, który stosowano do produkcji papieru dopiero od 1950 r.,
- ujawniono, że czerwony sznurek, użyty do pieczęci na okładce dziennika, zawierał barwnik dostępny dopiero w 1956 r.,
- w kleju wykryto polimery, które nie były produkowane przed 1953 r.,
- ustalono, że atrament użyty w dziennikach był produkowany dopiero po II wojnie światowej,
- ujawniono, że papier był postarzany przez spryskiwanie herbatą i kawą.

W lipcu 1985 r. K. Kujau został skazany na 4 lata i 6 miesięcy pozbawienia wolności za uzyskanie 1,5 miliona marek za sfalszowanie dzienników. Natomiast G. Heidemann został skazany na karę 4 lat i 8 miesięcy pozbawienia wolności za kradzież 1,7 miliona marek. W 1987 r. zostali zwolnieni z więzienia. Opisany przypadek wskazuje, jak istotny jest dostęp do wiarygodnego materiału porównawczego w badaniach pisma ręcznego oraz jak duży wpływ na ekspertów mogą mieć informacje przekazywane przez media i zleńciodawców.

5.2. Mapa Winlandii

Najgłośniejszym przypadkiem fałszerstwa dokumentu kartograficznego jest mapa krainy Vinland (Winlandii) (fot. 1)⁶⁴. Wydawnictwo Uniwersytetu Yale w 1965 r. wydało książkę pt. *Mapa Winlandii i Relacja tatarska*⁶⁵, w której opisano badania sensoryjnego odkrycia pierwszej skandynawskiej mapy Ameryki, wykonanej około 1440 r. przez zakonnika z nadreńskiego skryptorium. Mapa dowodziła zatem przedkolumbijskiego odkrycia Ameryki. Była umieszczona w książce pt. *Relacja tatarska (Historia Tartarorum)*, opisującej misję papieską na dwór mongolski z lat 1245–1247. Książka z mapą została zakupiona od włoskiego księgarza E. Ferrajoli de Ry przez K. Wittena w 1957 r. za 3500 dolarów, a następnie – po uzyskaniu wstępnych dowodów autentyczności – przez P. Mellona na potrzeby biblioteki Uniwersytetu Yale za około 1 milion dolarów. Takim dowodem była zgodność znaków wodnych i otworów po owadach z rękopisem pt. *Zwierciadło historii (Speculum Historiale)* z XV w., zakupionym w 1957 r. przez T. Marstona od londyńskiego antykwariusza I. Davisa, co wskazywało, że wszystkie obiekty stanowiły jedną całość.

Badania papieru, znaków wodnych i atramentu przeprowadzone na potrzeby Uniwersytetu Yale w latach 1957–1964 wskazywały na jej autentyczność. Mimo to dosyć szybko pojawiły się wątpliwości co do autentyczności mapy, zarówno pod kątem cech pisma ręcznego (charakter pisma na mapie i w rękopisach nie należał do jednej osoby), jak i treści (Grenlandia została przedstawiona na mapie jako wyspa, co ustalono dopiero w XX w.) oraz języka (błędy w języku staronordyjskim).

W badaniach przeprowadzonych technikami mikrochemicznymi w 1972 r. wykazano, że czarne linie na mapie zostały naniesione na linie żółte, w których wykryto obecność anatazu (TiO₂), a więc pigmentu wytwarzanego

64 Szerzej na temat historii odkrycia i badań mapy Winlandii: M. Magnusson, *Slynnne fałszerstwa...*, wyd. cyt., s. 145–156; P. Craddock, *Scientific investigation...*, wyd. cyt., s. 340–348.

65 R. A. Skelton, T. E. Marston, G. D. Painter, *The Vinland Map and the Tartar Relation*, Yale University Press, New Haven & London 1965.

Fot. 1.
Mapa Winlandii

dopiero na przełomie XIX i XX wieku⁶⁶. Z kolei badania innego zespołu metodą PIXE wskazały, że zawartość TiO_2 w dokumencie jest niewielka i odpowiada ilości anatazu naturalnie występującego w przyrodzie, w tym również w średniowiecznych manuskryptach⁶⁷. McCrone w 1988 r. opublikował artykuł z wynikami obserwacji i analiz żółtych cząstek z atramentu metodami skaningowego (SEM) i transmisyjnego mikroskopu elektronowego (TEM, z ang. *Transmission Electron Microscope*) oraz dyfrakcji rentgenowskiej

⁶⁶ W. C. McCrone, L. B. McCrone, *The Vinland Map ink*, "The Geographical Journal" 1974, vol. 140 (2), s. 212–214; W. C. McCrone, *Authenticity of medieval document tested by small-particle analysis*, "Analytical Chemistry" 1976, vol. 48 (8), s. 676A–679A.

⁶⁷ T. A. Cahill, R. N. Schwab, B. H. Kusko, R. A. Eldred, G. Moller, D. Dutschke, D. L. Wick, A. S. Pooley, *The Vinland Map, revisited: New compositional evidence on its inks and parchment*, "Analytical Chemistry" 1987, vol. 59 (6), s. 829–833.

(XRD). Na ich podstawie wykazał, że kryształy anatazu znajdują się w atramencie, ale nie na powierzchni pergaminu⁶⁸, co potwierdza tezę o narysowaniu mapy w XX wieku. Opublikowane w 2002 r. badania datowania izotopem ¹⁴C wykazały, że podłoże (pergamin) pochodzi z lat 1423–1445⁶⁹. W tym samym roku przy użyciu spektroskopii Ramana wykazano, że atrament użyty w mapie pochodzi z XX wieku⁷⁰.

Nadal pojawiają się różne głosy na temat autentyczności mapy Winlandii, przy czym główne wątpliwości dotyczą struktury i pochodzenia cząstek anatazu (TiO₂)⁷¹. Jedna z hipotez wskazuje, że w latach trzydziestych XX wieku ojciec J. Fischer, austriacki jezuita, wykonał mapę na starym pergaminie z XV w.⁷².

Przedstawiony przykład świadczy o tym, że badania metodami fizykochemicznymi są kluczowe w ekspertyzie obiektów dziedzictwa piśmienniczego, przy czym w interpretacji należy brać pod uwagę specyfikę poszczególnych metod (np. granice wykrywalności, sposób pobierania próbek do badań). Przypadek wskazuje również na jedno ze sposobów działania fałszerzy – wykorzystanie starego podłoża z odpowiednich czasów do wytworzenia falsyfikatu.

68 W. C. McCrone, *The Vinland Map*, "Analytical Chemistry" 1988, vol. 60 (10), s. 1009–1018.

69 D. J. Donahue, J. S. Olin, G. Harbottle, *Determination of the radiocarbon age of parchment of the Vinland Map*, "Radiocarbon" 2002, vol. 44, s. 45–52.

70 K. L. Brown, R. J. H. Clark, *Analysis of pigmentary materials on the Vinland Map and Tartar Relation by Raman microprobe spectroscopy*, "Analytical Chemistry" 2002, vol. 74 (15), s. 3658–3661.

71 Dalsze rozważania: J. S. Olin, *Evidence that the Vinland Map is medieval*, "Analytical Chemistry" 2003, vol. 75 (23), s. 6745–6747; K. M. Towe, *The Vinland Map ink is NOT medieval*, "Analytical Chemistry" 2004, vol. 76 (3), s. 863–865; K. M. Towe, R. J. H. Clark, K. A. Seaver, *Analysing the Vinland Map: A Critical Review of a Critical Review*, "Archaeometry" 2008, vol. 50 (5), s. 887–893; J. S. Olin, *The Vinland Map: Transmission Electron Micrograph of the ink*, "International Journal of Advances in Chemistry" 2013, vol. 1 (1), s. 35–39.

72 K. A. Seaver, *Maps, Myths and Men*, Stanford University Press, Stanford 2004.

6. Podsumowanie

Falszerstwa dziedzictwa piśmienniczego naruszają wiarygodność źródeł informacji i oraz pewność obrotu na rynku sztuki i antykwarycznym. Analiza dogmatyczna wykazała, że w polskim porządku prawnym istnieje wiele przepisów karnych, które umożliwiają zwalczanie falszerstw takich obiektów, zarówno falszerstw osobistych (wytworzenie falsyfikatu przez podrobienie lub przerobienie), jak i polegających na wprowadzeniu falsyfikatu do obrotu (falszerstwo przez pośrednika). Falszerstwa obiektów będących jednocześnie zabytkami penalizuje art. 109a i 109b u.o.z.o.z., przy czym nie ma on zastosowania dla materiałów archiwalnych (art. 2 ust. 2 u.o.z.o.z.). Z kolei falszerstwa obiektów pisemnych, które można uznać za dokument w rozumieniu art. 115 pkt 14 k.k., podlegają ściganiu na podstawie art. 270 § 1 k.k. Falszerstwa pozostałych obiektów dziedzictwa piśmienniczego, w tym materiałów archiwalnych, mogą być zwalczane na podstawie przepisów kodeksu karnego (art. 286, 306 k.k.), prawa autorskiego (art. 115 u.p.a.), prawa własności przemysłowej (art. 305 u.p.w.p.) lub ustawy o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji (art. 24 u.z.n.k.). Duże znaczenie praktyczne w zwalczaniu falszerstw obiektów dziedzictwa piśmienniczego podlegających obrotowi gospodarczemu może mieć również art. 306 k.k.

Problemy związane z zakresami pojęć w prawie ochrony dziedzictwa kultury powodują, że konkretny obiekt dziedzictwa piśmienniczego może podlegać różnym reżimom ochrony prawnej w zależności od miejsca jego przechowywania lub przypisywanej wartości. W szczególności zmiana właściciela (instytucji) obiektu powoduje, że jego status prawny ulega przekształceniu i jest on chroniony innymi regulacjami, a w obliczu przepisów kolizyjnych jego skuteczna ochrona jest ograniczona. Nie ulega wątpliwości, że kompleksowa regulacja prawa ochrony dziedzictwa kultury w jednym akcie rangi ustawowej jest właściwie jedynym możliwym rozwiązaniem problemu z definicjami oraz normami kolizyjnymi w poszczególnych ustawach (u.o.z.o.z., u.m., u.z.n.a.).

Omówione aspekty ekspertyzy autentyczności obiektów dziedzictwa piśmienicznego wskazują na potrzebę prowadzenia badań interdyscyplinarnych, a więc odnoszących się do różnych dziedzin nauki (m.in. historii sztuki, muzykologii, kartografii, pismoznawstwa, kryminalistyki, chemii, materiałoznawstwa, konserwacji zabytków). Z punktu widzenia kryminalistycznych metod identyfikacji taka ekspertyza nie ogranicza się wyłącznie do metod stosowanych w badaniach współczesnych dokumentów (badania pisma ręcznego, druku, badania techniczne), ale powinna uwzględniać metody i sposoby interpretacji wypracowane w innych dyscyplinach naukowych (fizykochemia kryminalistyczna, mechanoskopia, palinologia).